

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ૨૬૨૪ તરીકે મંજૂર.
ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત.
નંબર ૩૨૧૪ તા. ૧૮-૧૨-૧૯૧૬.)

ભૂગોળ

(ગુજરાતી ચોથા ધોરણ માટે)

લેખક:

હિ. ગ. અંબરીયા

સુધારા વધારા તથા રંગીન નકશાઓવાળી
ચોથી આવૃત્તિ

[સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.]

પ્રકાશક:

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
બુક્સેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, મુંબઈ.

૨૭૭૦૨

નામદાર મુંબઈ તથા ગાયકવાડ સરકારનાં ટ્રેજવણી,
તથા મ્યુનિસિપાલ સ્કૂલ્સ કમિટિએ લાઇબ્રેરી તથા
ઇનામ માટે મંજૂર કરેલી

તન-સૂખ માળા

રચનાર :—રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મસાની, એમ. એ.

આ પુસ્તકમાં જીવનને લગતા મુખ્ય વિષયો હાથ ધરીને
દરરોજ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી જોડતી સમજણ તથા
સલાહ વાર્તારૂપે, બહુ સહેલી રીતે, ચિત્રો સાથે આપવામાં
આવી છે.

આ સંવાદમાં દરેકી તદ્દન નાકમેદ બની ગયો છે અને
મોતના ત્રાસદાયક ખ્યાલથી શોકાતુર થઈ ગયો છે પણ તબી-
બની શીખામણથી તેની હાલતમાં સુધારો થાય છે.

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

ભૂગોળ વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો

મુંબઈ બેટ, મુંબઈ ઈલાકો, હિન્દુસ્તાન તથા
એશિયા ખંડનું વર્ણન

ગુજરાતી નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓને માટે
સુધારા વધારા સાથે.

કિંમત રૂ. ૦-૬-૦

વ્યાકરણ

ગુજરાતી વ્યાકરણ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જોગ નિયમો
(તેની સાથે પદ્યછેદના થોડા નમુના.)

ગુજરાતી ગ્રામ તથા ચોથા ધોરણ માટે

રચનાર :

હોરમસજી ખ. ધાબર.

કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કૅપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૭૮૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અગ્નિ-૪

વિષય ઇ.સ. ૧૯૪૬-૪૭-૪૮-૪૯

ભૂગોળ

ગુજરાતી ચોથા ધોરણ માટે.

—:૦:—

લખનાર

હિરમતલાલ ગણેશજી અંભરિયા

એમ. એ., એલએલ. બી.

ગોંડળના વાર્તારૂપ ઇતિહાસ તથા મુંબઈનાં

ત્રીજા ધોરણની ભૂગોળના લેખક

તથા

શબ્દ્ય માધુર્ય, સંગીત મંજરી, મધુબિન્દુ, પદ્યસંગ્રહ વગેરે
તૈયાર કરનાર.

પ્રકાશક

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

કાલબાદેવી રોડ—મુંબાઈ

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

આ પુસ્તક મુંબઈ મધ્ય ખેતવાડી ૧૦મી ગલીમાં આવેલા ધી “ગુર્જર ગૌરવ”
પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં મી. યુ. દાસે શ્રી. નરહરિરામ માધવરામ
ત્રિપાઠી માટે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૮૬.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૦.

આવૃત્તિ ચોથી.

૩૭૨ અમદાવાદ શિક્ષણ
ગુજરાતી કૌપીસર્જન-સંગ્રહ અનુક્રમણિકા

૨

પ્રકરણ	વિષય	પાનું
૧	મુંબઈ ખેટ, ઇતિહાસ, પ્રાકૃતિક વર્ણન. વિ૦ ...	૧
૨	,, કારખાનાં, વેપાર વિ૦ ...	૩
૩	ઉત્તર વિભાગ તથા મુંબઈ પરા વિભાગમાં જીલ્લા, નદી વિ૦ ...	૬
૪	,, ભાષા, હવાપાણી, પેદાશ, વિ૦ ...	૧૧
૫	,, વધારાની સામાન્ય હકીકત	૧૩
૬	,, રેલ, રસ્તા અને મુખ્ય શહેરો	૧૬
૭	ગાયકવાડનું રાજ્ય ...	૧૬
૮	ઉત્તર વિભાગ-ચાદીરૂપ ...	૨૦
૯	સિંધ વિભાગ ...	૨૨
૧૦	મધ્ય વિભાગ ...	૨૩
૧૧	દક્ષિણ વિભાગ ...	૨૫
૧૨	મુંબઈ ઇલાકો-ચાદીરૂપ ...	૨૮
૧૩	નકશો કેમ વાંચવો-અક્ષાંશ, રેખાંશ ...	૩૧
૧૪	હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ ...	૩૩
૧૫	નિઝામ, મહેસુર, મદ્રાસ ઇલાકો ...	૩૭
૧૬	મધ્ય પ્રાન્ત વગેરે ...	૪૦
૧૭	પંજાબ વગેરે ...	૪૪
૧૮	બિહાર અને ઓરિસા, બંગાળા ઇલાકો ...	૪૭
૧૯	નેપાળ-ભૂતાન ...	૪૯
૨૦	આસામ અને અસમ હેશ ...	૪૯
૨૧	હિન્દુસ્થાન-રેલ્વે, જાત્રાનાં ઠેકાણાં ...	૫૦
૨૨	,, જીરચના, હવાપાણી વગેરે ...	૫૫
૨૩	,, ચાદીરૂપ ...	૫૬
૨૪	એશિયા ખંડ ...	૬૫
૨૫	યુરોપ ખંડ ...	૬૬
૨૬	ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ ...	૬૭
૨૭	હિન્દુસ્થાનનો દુનિયા સાથેનો સંબંધ ...	૭૦
૨૮	નકશો કેમ વાંચવો ...	૭૨
૨૯	પૃથ્વીની ગતિ ...	૭૩

નકશાની અનુક્રમણિકા

નકશો	નંબર
મુંબઈ—સાષ્ટી	૧
જુલું મુંબઈ	૨
મુંબઈ ઇલાકો	૩
ઉત્તર વિભાગ	૪
મુંબઈ ઇલાકો—રેલ્વે	(રંગીન) ૫
સિંધ વિભાગ	૬
મધ્ય વિભાગ	૭
દક્ષિણ વિભાગ	૮
હિન્દુસ્થાન—રાજકીય વિભાગ	૯
નિઝામ, મહેસુર, મદ્રાસ ઇલાકો	પાને ૩૮
રજપુતાના, આગ્રા અને આઉધના સંયુક્ત પ્રાન્તો,	
સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા એજન્સી, સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ	૧૦
નોર્થવેસ્ટ ફ્રન્ટીયર પ્રોવિન્સીઝ, કાશ્મીર, પંજાબ	૧૧
બિહાર એરિસ્સા, બંગાળા ઇલાકો	૧૨
બ્રહ્મદેશ અને આસામ	૧૩
હિન્દુસ્થાન—રેલ્વે	૧૪
„ મુખ્ય શહેરો	(રંગીન) ૧૫
એશિયા	૧૬
યુરોપ	૧૭
ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ	૧૮

સને ૧૯૩૦ ની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

શ્રીમાન સરકાર તરફથી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂરી મળવાની આશા સફળ થઈ એટલે સ્વીકાર થવામાં સરળતા થઈ. સમસ્ત ગુજરાતના તે સ્વિકાર માટે ઉપકાર માની, બે નકશા રંગીન કરાવ્યા બાણી આનંદ અને સંતોષ થાય છે. નકશાઓમાં પણ કાંઈ કાંઈ સુધારા કરવાનું ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે. હજી સંપૂર્ણ રીતે સારા કહીએ તેવા નકશાઓ તો મૂકી શકાયા નથી; પરંતુ પાઠ્ય પુસ્તકમાં નકશા મૂકવાની શરૂઆતજ આ પુસ્તકમાં થયેલી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તે નવી સેવા અસ્વીકાર્ય નહિ બધ એમ આશા છે. ભવિષ્યમાં હજી પણ વધારે સારા સ્વરૂપમાં મૂકવાનો આધાર શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વર્ગના સંતોષ ઉપરજ રહેશે અને આશા છે કે પદ્ધતિ અને રચના જેમ જેમ વધારે સમજતાં જશે તેમ તેમ તેનું સ્વરૂપ પણ સુધરતું જશે.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીએ આ પુસ્તકના સર્વ હક્ક લઈ લીધેલા હોવાથી પુસ્તક સાથે કશો સંબંધ તો રહ્યો નથી, છતાં સુધારા વધારા માટે સૂચનાઓ થશે તો તે ધ્યાનમાં લેતાં લખનારને આનંદ થશે, માટે તેવી બધી સૂચનાઓ તો લખનારનેજ કરવા વિનંતિ છે.

લક્ષ્મીનગર-ખાર-મુંબઈ, }
તા. ૧૧-૧-૩૦. } હિ. ગ. અંબારિયા.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભૂગોળ શીખવાની ખરી પદ્ધતિ તો એજ છે કે શીખનારાઓ પાસે પુસ્તક નજ હોવું જોઈએ-માત્ર નકશા જ જોઈએ. પરંતુ એકલા નકશાથી ચલાવી શકે તેવા શિક્ષકો અંગ્રેજી નિશાળોમાં પણ હજી માલમ પડતા નથી, ત્યારે કંગાળ પગારવાળી ગુજરાતી નિશાળોમાં તો તે ક્યાંથી જ માલમ પડે? એટલે ભૂગોળનાં પુસ્તક વગર ચાલે તેવું નથી. સરકારી કેળવણી ખાતાંએ પણ તે જરૂર સ્વીકારી છે. પરંતુ ખાતા તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકમાં નકશાઓનો તો તદ્દન અભાવ છે. ભૂગોળનું જ્ઞાન નકશા વગર અપાય જ નહિ, ભૂગોળનાં પુસ્તકમાં નકશાઓ હોવા જ જોઈએ, એ સત્ય સર્વત્ર સ્વીકારાયેલું હોવા છતાં, ગુજરાતીમાં તેવાં પુસ્તક નહિ હોવાને લીધે આ સાહસ વહોર્યું છે. મુંબઈના ત્રીજા ધોરણ માટે તો એકે પુસ્તક હતું જ નહિ, પરંતુ ગુજરાતનાં ચોથાં ધોરણ માટે

પુસ્તક નથી એમ નથી; છે, અને તે વિગતથી ભરપૂર પણ છે. કદાચ તેમાં નકશા નહિં હોવાને લીધે આદર્શરૂપ પુસ્તક એકે નથી એમ કહી શકાશે. તે ખોટા પુરી પાડવાના વિચારથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. સરકારી કેળવણી ખાતું યોગ્યોચિત્તાનો વિચાર કરી પુસ્તકને શાળાઓમાં ચલાવવા જેટલી લાયકાતવાળું સ્વીકારશે તો લેખકનો મનોરથ કાંઈક અંશે સિદ્ધ થયો ગણાશે.

આ ભૂગોળપોથીમાં વિગત ઝાઝી માલમ નહિં પડે. વિગતની પ્રવૃત્તાથી તંત્ર-પોથી (ટકસ્ટ બુક) ની કિંમત કરવાના કરતાં, તે વિષયનાં જ્ઞાન માટે મોહ ઉત્પન્ન કરવો, અને તે મોહ વધતો જાય તેવી રસિક હુકી-કત વાંચક આગળ રબ્બ કરવી એ તંત્રપોથી માટે વધારે જરૂરનું ગણવું જોઈએ. તે જરૂર ધ્યાનમાં રાખી આ પોથી માત્ર છોકરાઓને સ્મૃતિને સાહાય્યરૂપ થાય એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. શિક્ષકે તો વિગતવાળાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકોમાંથી માહેતી મેળવવી જોઈએ. તેટલું છતાં, થોડીક ચાહીરૂપ વિગત આપવા જેટલો વિસ્તાર કરવામાં તો આવ્યો છે. એટલે આશા છે કે જોઈતી વિગત થોડી ઘણી તો મળી શકશે.

ચોથું ધોરણ પ્રરૂં કરનારા વિદ્યાર્થીઓનું ભૂગોળનું જ્ઞાન કેટલું હોવું જોઈએ તે અન્યત્ર લખેલું જરા ફેર કરી આંહિં ઉતારવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક પુસ્તકોમાં ન માલમ પડે તેવું પણ કાંઈક આ પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો આ ઉતારાથી મળી જશે એમ માનું છું.

૧. પોતે રહે છે એ તાલુકો, જિલ્લો, કે સંસ્થાન, અને વિભાગ કેવડો મોટો છે? તેનું ઇલાકામાં, હિન્દુસ્થાનમાં, અને પૃથ્વીમાં સ્થાન ક્યાં છે? ઇલાકો એટલે શું? તાલુકાના મામલતદાર, જિલ્લાના કલેક્ટર, સંસ્થાનના રાજા, અને વિભાગના કમીશનર, તથા ઇલાકાના ગવર્નર ક્યાં રહે છે? તે રાજ્યમાં કે ઇલાકામાં ક્યાં ક્યાં મોટાં શહેરો આવેલાં છે, અને તે વિદ્યાર્થીના ગામથી કેટલે દૂર અને કઈ દિશામાં છે?

૨. પોતાના તાલુકા, કે રાજ્યની અને આખા ઇલાકાની જમીન કેવી છે? ઉંચી નીચી ક્યાં છે? પર્વત, નદી, દરિયા કિનારો, હવા, પાણી વિષે જાણવા જેવું શું છે? પર્વત, મોટી નદી, કે દરિયાથી આગોહવા ઉપર અને તે બધાંથી લોકોની તબીયત, રીતભાત અને સામાન્ય રહેણી કરણી પર કેવી અસર થાય છે?

૩. તાલુકા, રાજ્ય તથા ઇલાકાની વસ્તી કેવી છે? તેમાં બોલાતી ભાષા કઈ કઈ છે? ખંદર કે રેલ રસ્તે ચાલતા પરદેશ સાથેના તથા સ્થાનિક વેપાર, ઉપજ, ઉદ્યોગ, સ્થાનિક હુન્નર કારીગરી, કાર-

ખાનાં વગેરે કેવાં કેવાં છે? લોકોનાં ગુજરાનનાં સાધનો ક્યાં ક્યાં છે? લોકો ધર્મ ક્યાં ક્યાં પાળે છે? અને કેળવણી સંબંધે તેમની સ્થિતિકેવી છે?

૪. વિભાગ, તથા ઇલાકામાં હોડતી રેલ ગાડીઓ કઈ કઈ છે? મોટાં મોટાં શહેરોએ જ્યાં માટે કઈ કઈ લાઇન કાઢી છે? મોટી મોટી સડકો, ઇલાકામાં જાણવા લાયક સ્થળો, જાત્રાનાં અને હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં, ટપાલ તાર વગેરેની ગોઠવણ, વગેરે સંબંધે સાફ જ્ઞાન. હરિયા કિનારો હોય તો મોટાં મોટાં બંદરો ક્યાં ક્યાં છે?

૫. વિદ્યાર્થી દેશી રાજ્યમાં રહેતા હોય તો દેશી રાજ્યનું, તથા સરકારી ખાલસા મુલકમાં રહેતા હોય, તો મુંબઈ ઇલાકાનું રાજ્ય બંધારણ કેવું છે? સ્વતંત્ર રાજ્ય, દેશી રાજ્ય, અને સરકારી ખાલસા મુલકમાં શો ફેર છે? અંગ્રેજી ખાલસા મુલકમાં મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટિ અમુક અંશે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લોગવે છે તે શું હશે? લોકો પોતાના ગામની સુધારણા માટે શું શું કરી શકે? ગામના વતની તરીકે, શહેરી તરીકે, અને સરકારની વક્ષાદાર રૈયત તરીકે શી શી ફરજો અદા કરવી જોઈએ?

૬. રાજ્યની કે વિભાગની અને આખા ઇલાકાની પૂર્વની સ્થિતિ, તેનો કાંઈક ઇતિહાસ, થયેલા અને થતા જતા સુધારા વધારા, ભૂતકાળના જ્ઞાનથી વર્તમાન અને ભવિષ્યની સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ: આ વિષે આછી આછી, ઉપર ઉપરની, પણ મોટા થાય ત્યારે વધારે જાણવાની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરે તેવી સમજ.

૭. મુંબઈ ઇલાકા વિષે જે સામાન્ય જ્ઞાનની વાત કરી છે તેવુંજ—પણ જરા ઓછી વિગતવાળું—હિન્દુસ્થાન વિષે જ્ઞાન.

૮. હિન્દુસ્થાનમાં રાજ્ય કરનારા અંગ્રેજો ક્યાંના રહીશ છે? તેમનો દેશ ઇંગ્લાંડ ક્યાં છે? હિન્દુસ્થાન એશિયા ખંડમાં છે, ઇંગ્લાંડ યુરોપ ખંડમાં છે, તો ખંડો વિષે સહેજ પિછાન; અંગ્રેજોનો દેશ અને અંગ્રેજ લોકો, તેમનું રાજ્ય બંધારણ, તેમના હુકમર ઉદ્યોગ, તેમનું કળા કૌશલ્યમાં અગ્રસ્થાન વગેરે વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.

ચોથું ધોરણ પૂરું કરનાર વિદ્યાર્થી ઉપર કહેલી બાબતો જાણે એટલે જુગોળ સંબંધે સાફ જ્ઞાન મળ્યું એમ કહી શકાયો.

ઘણીવાર શિક્ષકો તરફથી પૂછવામાં આવે છે કે ધોરણમાં સામાન્ય જ્ઞાન—સાધારણ પિછાન—એવું લખવામાં આવ્યું હોય છે, અને પ્રચલિત તન્ત્રપોથીમાં વિગત વધારે હોય છે, ત્યારે કેટલું શીખવવું? બધું શીખવવાનું અને નહિ, અને થોડું મૂકી દેવાય તો

પરીક્ષાની કસોટીમાં સોસલું પડે, ત્યારે કરવું શું? આ પ્રશ્ન અને શંકાના સમાધાન તરીકે આ પોથી રજુ કરવામાં આવે છે.

છેવટે, રા. ઝવેરભાઈ બકોરભાઈ તથા રા. જટાશંટર પરમા-
નન્દે એક રીતની, અને બુક્સેલર ઠક્કર બેચર મેઘલએ બીજી રીતની
મદદ આપવા માટે તે બધાને ઉપકાર માની, ભૂગોળના શિક્ષકે
ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બેએક સૂચનાઓ આપી પ્રસ્તાવના પૂરી કરું
છું. આમાંથી થોડીક સૂચના મુંબઈના ત્રીજા ધોરણ માટેની પોથીમાં
આપવામાં આવી હતી તે ફરી આપી છે અને બીજી ‘ભૂગોળના
પદાર્થપાઠો’ નામના પુસ્તકમાંથી આપવામાં આવી છે. ભૂગોળ કેમ
શીખવવી તથા શા માટે શીખવવી એ ઉપર કહેલાં પુસ્તકમાં વિગતથી
કહેવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે થોડા વખતમાં તે બહાર પડશે;
ત્યારે જાણી શિક્ષકોએ તે જોઈ લેવા કૃપા કરવી.

૧. પુસ્તકમાં આપેલી હકીકત પોપટ પેઠે મોઢે બોલી બધ
એટલે શિક્ષક મળી ગયું એમ સમજવાની ભૂલ ઘણાખરા શિક્ષક કરે
છે. એકે વિષયમાં તેવું જ્ઞાન ખરું જ્ઞાન ગણાતું નથી-ભૂગોળમાં તો
નહીંજ. માટે આ ગ્રંથિકામાં આપેલા શબ્દો મોઢે કરાવવાનું ખોટું
પગલું કદી ભરતા નહિં.

૨. પુસ્તક તો સ્મૃતિને મદદરૂપ થાય એટલા માટે છે. પહેલી
વાર શીખવતી વખતે કે નવું જ્ઞાન આપતી વખતે પુસ્તકના ઉપ-
યોગની જરૂર નથી. જે શીખવવું હોય તેની વાત પહેલાં કહેવી-અને
તો તો તે વસ્તુ કે જગા પ્રત્યક્ષ બતાવવીજ જોઈએ અને તેમ
ધ્યાન પછી વિષય બરાબર પાડે સમજી જવાય અને તૈયાર થઈ બધ
ત્યાર પછીજ, પુસ્તકનું વાંચન શરૂ કરવું.

૩. ભૂગોળમાં સ્થાન કે સ્થળનું એકે નામ, તેની સાથે કાંઈ
પણ સંબંધ જોડ્યા વિના દેવુંજ નહિ. તે સ્થળ કે સ્થાનની સાથે
કાંઈ પણ હકીકત, કે બનાવ, કે માણસનો સંબંધ, કે તેવું કાંઈ
જોડી દઈનેજ છોકરાંઓને તે નામ આપવું.

૪. નકશાને ઉપયોગ અને તેટલો વધારે કરો, પણ પહેલાં
નકશાની સમજ બરાબર આપવાનું ધ્યાનમાં રાખવું. ભૂગોળના
દરેક પાઠને વખતે નકશો પાસેજ રાખવો.

૫. છોકરાં સંખ્યા નથી, બોલતાં વાળં નથી, પણ જીવન
ચેતનવાળાં ભવિષ્યનાં મહાજનો છે એ ધ્યાનમાં રાખો. તેમની
બુદ્ધિ વિકસાવવાનું તમારું કામ છે, તેમની બુદ્ધિને અમુક વાતો
મોઢે કરાવી તેમાંજ રોકી રાખી, કુંઠિત અને મર્યાદિત કર-

વાનું નહિ. આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની તાકાત આપણા શિક્ષકોમાં વધતી જાય તેવાં પગલાં તમે પોતે જ લેતા થાઓ.

૬. મુલક મુલકની પેદાશ મોઢે કરાવવાના કરતાં “પેદાશનું પ્રદર્શન” નાના સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવે તો ઘણું સારું. એક દેશ માટે એક કાર્ડ અને નાની પેટી, તે કાર્ડ ઉપર તે દેશ તથા તેમાંની પેદાશનું નામ, અને પેટીમાં તે તે વસ્તુ. જે ભાગમાં જે વસ્તુ જાણવા લાયક થતી હોય તે મેળવીને આ પ્રદર્શન તૈયાર કરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

૭. એ ખાસ યાદ રાખો કે પ્રત્યક્ષ વસ્તુનાં દર્શનથી પહેલું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનજ આપો. પ્રત્યક્ષ અવલોકનથીજ શરૂઆત કરો; વિદ્યાર્થીની આસપાસનો મુલક અને તેમના અનુભવમાં આવતી હોય તે તે વિગતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ, તે મારફતજ વધારે જ્ઞાન મેળવે તેવી યોજના કરો.

ભૂગોળના શિક્ષણમાં અભ્યાસનો ક્રમ ગોઠવવામાં યોગ્યતા રાખો. પહેલાં પાણી અને જમીનની વ્યાખ્યાઓ મોઢે કરાવવાનીજ પદ્ધતિ ચાલુ છે તે ખોટી છે. છોકરાંઓ જે જે જોઈ શકે, હમેશ જોતા હોય, તેવી વાતોથી શરૂઆત કરી, તે તે વ્યાખ્યા સમજાવી, પછી ક્રમે ક્રમે આગળ વધો. પહેલા વર્ગનો ઓરડો પછી નિશાળ, પછી ઘર, શેરી, ગામ, ગામનું પાદર, ગામની સીમ, મહાલ, તાલુકો એમ ક્રમે ક્રમે શીખવતા જાઓ.

૮. ભૂગોળના શિક્ષણમાં ‘પર્યટન’—આસપાસના ભાગોમાં સફર કરવી—એ ખાસ જરૂરનું છે. શિક્ષણની શરૂઆત પર્યટનથી કરો—પછી તેના નમુના બનાવો—અને ત્યાર પછીજ નકશો શરૂ કરો. પર્યટન અને નમુના એ પહેલાં પગથીયાં ભૂલી ન જાઓ—તે તરફ ઉદ્દાસીન ન રહો.

૧૦. નકશાઓ બને ત્યાં સુધી રૂપરેખાવાળા—અગર ઘણીજ થોડી વિગતવાળા રાખો. શિક્ષક પોતે કાળા પાટીયાપર હથ રેખા દોરી નકશો કાઢે અને પછી છોકરાઓ શીખેલી વિગત પોતાની મેળે તેમાં લખે એ પસંદ કરવા લાયક છે એ ધ્યાનમાં રાખો.

નકશાઓનો સહુપયોગ કરો, તન્ત્રપોથીને સ્મૃતિપોથી ન બનાવે; ભૂગોળનો યાદ આપતા પહેલાં તમે પોતે અનેક વિગતોવાળાં પુસ્તકો વાંચી તૈયાર થાઓ એ જરૂરની સચના લક્ષમાં રાખો.

ઓગસ્ટ ૧૯૧૫.

હિ. ગ. અંબારિયા.

ચોથા ધોરણ માટે ભૂગોળ

પ્રકરણ ૧ હું

મુંબઈ ખેટ

ઇતિહાસ, પ્રાકૃતિક વર્ણન વિગેરે.

મુંબઈ ઇલાકા હિંદુસ્થાનમાં છે, અને મુંબઈ ખેટ મુંબઈ ઇલાકાનો ભાગ છે, એ તો તમે શીખ્યા છો. મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારાના લગભગ મધ્યમાં, પહેલાં નાના નાના ખેટો હતા. તે બધાને નેડી દેવાથી મુંબઈ ખેટ બન્યો છે, એ પણ તમે હવે જાણ્યું છે. મુંબઈ ખેટ નથી રહ્યો, પણ દ્વીપકલ્પ થયો છે, સાદ્રીની સાથે તે નેડાઈ ગયો છે, એ પણ તમને કહેવામાં આવ્યું છે. જે નં. ૧ નો મુંબઈ ખેટ અને સાદ્રી ખેટનો નકશો છે તે જુઓ. એ બંને મળી એક ખેટ જ હવે ગણાવો જોઈએ. મુંબઈ હવે દ્વીપકલ્પ જ ગણાવો જોઈએ.

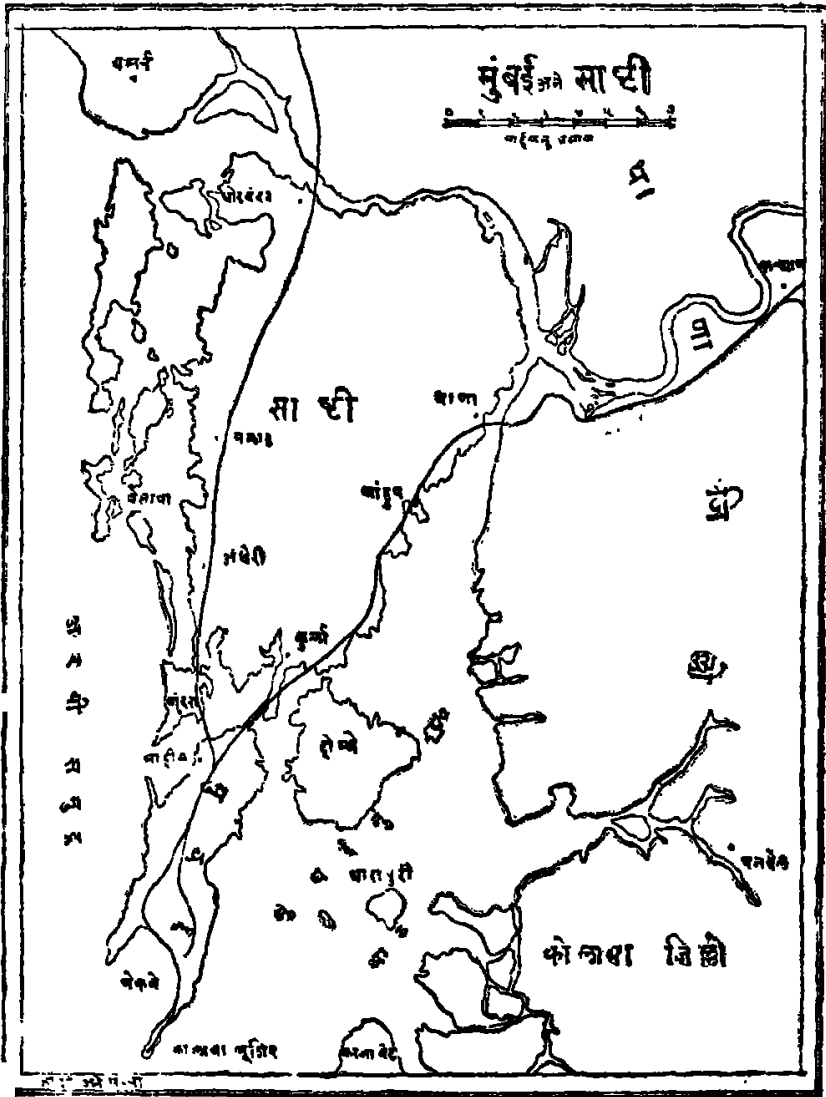
મુંબઈ ખેટને સાદ્રીનાં ગામ વાંદરાની સાથે જોડનારો લેડી જમશેદજી બ્રિજ તમે જોયો હશે. વાંદરાની ખાડી ઉપર તે પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. શીવથી કુરલા જતાં તો હવે પાણી ચોળંગવું પણ નથી પડતું. ત્યાં તો જમીનજ થઈ ગઈ છે. તે જમીન મુંબઈ અને સાદ્રી બંનેને જોડે છે. મુંબઈ અને સાદ્રી એ બે મોટા જમીનના ભાગને જોડનારી જમીનની જે લાંબી પટ્ટી છે તેને ‘સંયોગી ભૂમિ’ કહેવાય. જમીનના બે મોટા ભાગો જોડનારી જમીનની જે નાની પટ્ટી તે ‘સંયોગી ભૂમિ.’ સંયોગી=જોડનારી, ભૂમિ=જમીન.

આ મુંબઈ ખેટ પહેલાં એક ખેટ ન હતો, પણ નાના નાના સાત ટાપુ હતા. જે નં. ૨ ના જુના મુંબઈના નકશામાં જુઓ—તેમાં સાતે ટાપુ ગણી કઢો. તે ટાપુઓમાં નં ૧ જેમાં લખ્યો છે તે મહિકવતીને નામે પ્રખ્યાત હતો તે વાત પણ તમે શીખી ગયા છો. તે ભાગમાં તથા જેમાં નં ૧૭ છે તેમાં પહેલાં દખ્ખણ કે દક્ષિણના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેઓ હિન્દુ રાજાઓ હતા. પછી મુસલમાનોએ તે ભાગો છત્તી લીધા અને ગુજરાતના સુલતાનોને હસ્તક તે ભાગો મળ્યા વખત રહ્યા. મુસલમાનો પાસેથી ફરીંગી એટલે પોર્ટુગીઝ

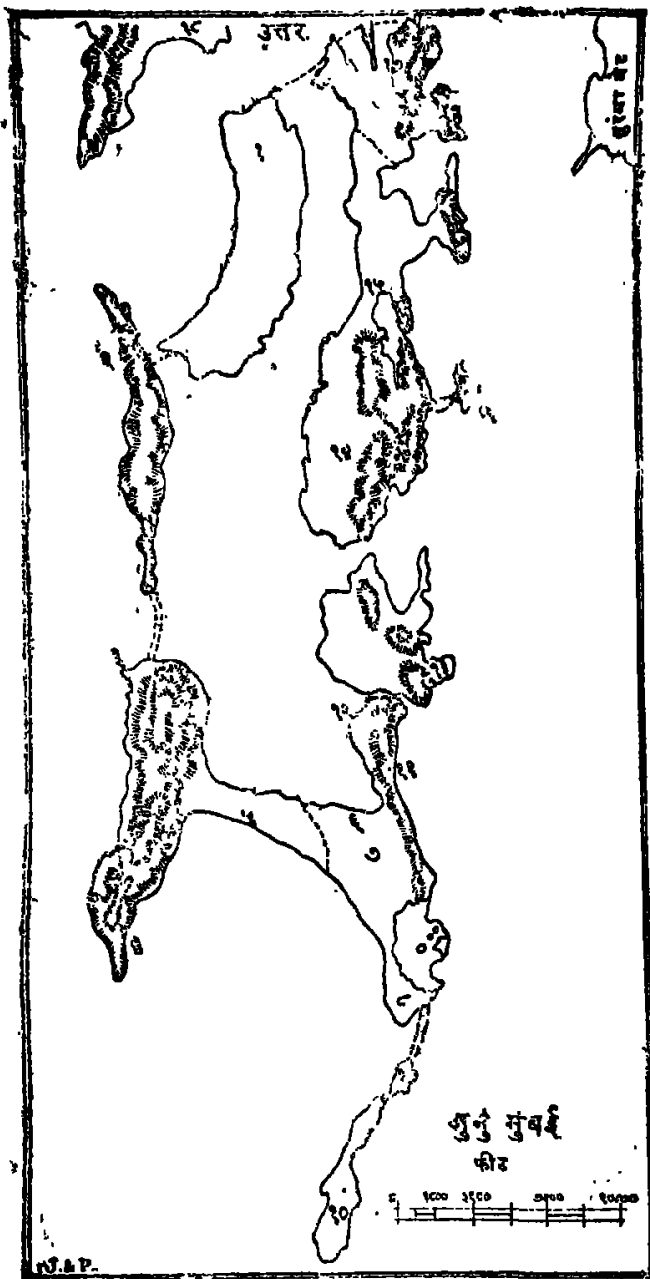
લોકોએ પડાવી લીધા, અને પછી અંગ્રેજોના હાથમાં તે આવ્યા એ પણ તમે જાણ્યું છે. અંગ્રેજોના વખતમાં તે ટાપુએ સુધરવા લાગ્યા; વચ્ચેનો દરિયો પણ પુરાતો ગયો.

મુ'બઈની પૂર્વ તરફ દરિયાનો જે ભાગ જમીનમાં ઘૂસી ગયો છે તેને મુ'બઈનું ખારું કહે છે. મુ'બઈ-સાદીના નકશામાં જોશો તો માલુમ પડશે કે જમીનના મોટા ભાગ અને મુ'બઈ બેટની વચ્ચે પાણી આવી ગયું છે. પશ્ચિમ તરફ મુ'બઈ બેટનો ભાગ આવી જવાથી પવનનું જોસ નરમ પડી જાય અને તેથી દરિયો શાન્ત રહે. દરિયાનો જે ભાગ આવી રીતે ઘૂસી ગયો છે તે ઘણો શાન્ત અને ઉંડો હોવાથી મુ'બઈનું બંદર ઘણું સહીસલામત ગણાય છે. તેથી પરદેશી વહાણો આગળોટો લાવવાનું ત્યાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. તેનો ઉપયોગ થવાથી વેપાર વધવા લાગ્યો, વસ્તી પણ વધવા લાગી, અને મુ'બઈ આજે આખા હિન્દુસ્થાનમાં પહેલા નંબરનું બંદર અને શહેર બની ગયું. દેશ દેશના લોકો પોતાનો માલ અહિં ઘણી સહેલાઈથી લાવી શક્યા. માલ અહિં આવવા લાગ્યો એટલે ખીજાં શહેરો સાથે સંબંધ વધતો ગયો. હમણાં મુ'બઈથી મદ્રાસ, દીલ્હી, કલકત્તા, એમ સીધી રેલો જાય છે; સીલોન, બ્રહ્મદેશ એમ આગળોટો જાય છે અને તેથી આખા હિન્દુસ્થાન સાથે મુ'બઈ જોડાઈ ગયેલ છે (રેલ્વે બતાવનાર નકશો જુઓ). પરદેશની આગળોટો અહિં ભરાય છે એટલે હિન્દુસ્થાનમાંથી બહાર જતા માલમાંથી ઘણો ખરો બધો માલ અહિં જ આવે છે. તે માલની આવજા થવા સાથે મજૂરો, મુસદ્દાઓ, અને એ બધાંની વ્યવસ્થા કરનારી એજિપ્ત અને પેરીઓ એ બધું અહીં વધવા લાગ્યું. રેલગાડીઓની ગુડસ અને બંદર પરની સ્ટીમરો જોવાથી તમે જાણી શકશો કે કેટલો બધો માલ બહાર જામથી આવે છે—પરદેશ ચઢે છે અને પરદેશથી આવે છે! શીવડી પાસેની રૂની વખારો જ જોશો તો છક થઈ જશે! તે બધું રૂ પરદેશ જાય છે અને તેનાં કપડાં વણાઈ આપણે ત્યાં આવે છે! તેમ જ ખીચાં, ચામડાં, શણ, વગેરે ઘણી ચીજો અહિંથી જાય છે અને ખીચાંનાં તેલ, ચામડાંનાં જોડા, શણનાં ગુલુપાટ વગેરે બની પાછાં આવે છે! પણ જતા અને આવતા માલની કિંમતનો તફાવત તમે જાણો છો? તેવું થાય છે તેનું કારણ એ જ કે પરદેશના લોકો હુન્નર કરીગરીમાં બહુ ચઢીઆતા છે. બુદ્ધિમાં અને જોરમાં ચઢીઆતા હોય તે જ બધો લાભ લઈ શકે છે એ તમારે જાણવું જોઈએ. અંગ્રેજ સરકાર હિન્દીઓની બુદ્ધિ અને શક્તિ ખીલવવા માટે હમેશાં પ્રયાસ કરે છે,

નકશો નં. ૧.

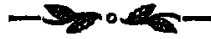
नकशा नं. २

અને તેથી દરેક છોકરે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ અંગ્રેજ સરકારનો ઉપકાર માની તેમના પ્રયાસોમાં બનતી મદદ કરવી બેઠાં.

મુંબઈ વસ્તીમાં અને વેપારમાં હિન્દુસ્થાનનું મોટામાં મોટું શહેર-બંદર છે. તેની આસપાસ દરિયો હોવાથી હવા સમશીતોળી રહે છે, અને જમીન પણ લગભગ સપાટ જેવી જ છે; જૂજ જૂજ ટેકરીઓ છે, અને જે જગાએ પહેલાં દરિયો ઘૂસી આવતો તે ચોકી દેવાથી જે જમીન કરી છે તે જગા કંઈક નીચી છે. પણ એકંદરે મુંબઈની જમીન સીધી અને સપાટ કહેવાય તેવી જ છે. મૂળથી જ નાના નાના, નીચા, ટાપુઓ હોવાથી નદીનો તો સંભવ જ હોય નહિ. તળાવો થોડાં ઘણાં હતાં અને પાણી માટે કુવાઓ હતા, પણ હવે મુંબઈથી દૂર ત્રણેક મોટાં તળાવો કરી ત્યાંથી પીવાનું પાણી નળ વાટે લાવવામાં આવે છે, એટલે કુવાની જરૂર રહી નથી. વપરાશ કમી થતાં, કુવાઓ પૂરી દેવામાં આવે છે. તળાવોમાંથી કેટલાંક પૂરી દેવાયાં છે; રહેલાં પૂરી દેવાશે એવો સંભવ છે.

મુંબઈમાં તો પહેલાં માત્ર કોટના ભાગમાં વસ્તી હતી. ફરતો કિલ્લો હતો, તેને જે દરવાજા હતા તેમાંથી માત્ર બેનાં જ નામો હવે રહ્યાં છે; ચર્ચગેટ અને બબ્લર ગેટ. ગેટ એટલે દરવાજો. ચર્ચ (દેવળ) પાસે દરવાજો હતો તે ચર્ચગેટ કહેવાતો અને ત્યાં જે રસ્તો થયો તેને ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ નામ મળ્યું; તેમજ બબ્લરગેટ સ્ટ્રીટ નામ પડ્યું છે. વેપાર વધવાથી વસ્તી વધી એટલે કોટની બહાર રહેવાનાં મકાનો થવા લાગ્યાં. અને હવે તો કેક માહિમ સુધી વસવાટ થઈ ગયો છે. પહેલાં અંધારા માળા, સાંકડી ગલીઓ, એવું હતું, અને ગટરો નહોતી. તેથી અંધાડું અને ગંદકી હતાં. હવે તો મુંબઈનું સ્વરૂપ જ ફરી ગયું છે.—મોટા અને પહોળા રસ્તામાં સુંદર અને લવ્ય મકાનોથી મુંબઈનું સૌંદર્ય દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે.

અકરણ ૨ જી

મુંબઈ બેર—ચાલુ.

કારખાનાં, વેપાર, રાજ્યવહીવટ.

મુંબઈ વસ્તીમાં અને વેપારમાં મોટું છે, તેમજ કારખાનાંઓનું અને હુન્નરોનું પણ મથક છે. ૩ મંત્રવાની, સુતર વણવાની, રેશમના

વણાટ અમની ઘણી મીલો છે; ટંકશાળ, લોઢાનાં કરખાનાં, બી. બી. અને જી. આઇ. પી. નાં કરખાનાં, કસબ કરવાનાં કરખાનાં, છાપખાનાંઓ વગેરે અસંખ્ય કરખાનાંઓ લોકોને પોષે છે, અને દેશમાં હુન્નર જ્ઞાન વધારે છે. ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, રે આર્ટ સ્કૂલ, વેધશાળા, તોપખાનાં વગેરેથી પણ કેટલું જ્ઞાન મળે છે ! નાના નાના ધંધા રોજગારથી પણ ઘણા માણસોને આજીવિકા મળે છે. આ બધાની સાથે ફરવાની જગાઓ જેવી કે ચાપાટી, પાલવા, બેન્ડસ્ટ્રેન્ડ, મહાલક્ષ્મી, તેમજ નાટકો અને સિને-મેટ્રોગ્રાફો જેવાં આનંદ આપનારાં સાધનો, કોટમાં સરકલ ગાર્ડન, તથા હમણાં થતો ભાટીયા બાગ, કોટની બહારના ભાગમાં નોર્થબ્રુક ગાર્ડન, રાણીબાગ એવાં એવાં આનંદ વિહારનાં સ્થળો, તથા રાબબાઇ ટાવર, આલ્બર્ટ મ્યુઝિઅમ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિઅમ વગેરે અનેક જોવા લાયક છે. આ બધી જગાઓનાં નામ શીખી જવાથી, છોકરાંઓ ! તમને કશો લાભ થવાનો નથી. દર મહિને એકઠા બે સ્થળ જોવાનો બંદોબસ્ત કરવો; અને જોવાં ત્યારે પણ ઉપર ઉપરથી જોઈને ચાલ્યા આવવું નહિ. તે સ્થળમાં શું જોવા લાયક છે, ત્યાં ગયાથી તમે નવું શીખ્યા, તેનો ઉપયોગ તમે શો કરી શકશો એ સવાલોનો વિચાર કરવો અને તેમ કરશો તો જ ખરો લાભ થશે. મુ'બઇમાં જેટલું જોવા બાણવાનું મળે છે તેટલું બધું હિન્દુસ્થાનના બીજા એક જ શહેરમાં ભાગ્યેજ મળી શકશે.

અરીગરી વેપાર વગેરેમાં મુ'બઇ સાફ છે. પણ આખા હિન્દુસ્થાનનો જે ધંધા પર આધાર છે, તે ધંધો મુ'બઇ તળમાં મુફ્ફલ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. તે ધંધો કયો હશે તે તમે કહી શકશો ? તે ધંધો ખેતીનો છે. દરેક દેશની દોલતનો આધાર ખેતી, ખનીજ કે હુન્નર અરીગરી ઉપર હોય છે. હિન્દુસ્થાનમાં ખનીજ પુષ્કળ છે, પરંતુ તેમને ગાળવાની અને ઉપયોગમાં લેવાની કળા હિન્દીઓમાં નથી. તેમ હુન્નર અરીગરીમાં પણ હવે હિન્દીઓ માત્ર નહીં કરનારા જ થઈ ગયા છે. ખેતીમાં પણ લગભગ તેલું જ છે. વરસોનાં વરસો થયાં જે મુજબ ચાલતું આવેલું છે, તેમ ચલાવવું એવો હિન્દીઓનો સ્વભાવ છે, તેથી ખેતીમાં નવા સુધારા થતા નથી. તોપણ દેશની સામાન્ય કૃણદ્રુપતા ઠીક ઠીક હોવાથી હજી ખેતીમાંથી ઉત્તમ સાફ થાય છે. વરસાદ સારો સારો થયો હોય તો તો દેશના લોકો ખૂબ ખાય તોપણ વધે એટલું બધું અનાજ ખેતીથી પાકે છે. એટલે હિન્દુસ્થાન હજી ખેતીમાં સારો ગણાય તેવો દેશ છે. પણ તે ખેતીમાંનું

કંઈ પણ કમ મુ'બઈ બેટમાં થતું નથી. મુ'બઈનો આધાર વેપાર અને કારખાનાં પર છે.

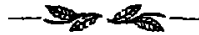
મુ'બઈમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે તે તમે શીખી ગયા છો. મ્યુનિ-સિપાલિટિમાં ૧૦૬ કોર્પોરેટરો છે અને તેમાંથી મોટા ભાગની ચુંટણી લોકો તરફથી થાય છે. ચુંટણી વખતે મત આપવાનો હક માસિક ૬૨ રૂપિયા ભાડું આપનારને અને કેળવણીમાં આગળ વધેલા માણસોને છે. દર ત્રણ ત્રણ વરસે ચુંટણી થાય છે, ત્યારે ધમાલ ભેવા જેવી થાય છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ અમુક બાબતોનો જ કારભાર કરી શકે છે. કુલ મુખત્યાર તો અંગ્રેજ સરકાર જ છે. તેથી નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથ નીચેના કેટલાક અમલદારો અમુક કમકાજ કરે છે, અને બીજાં બીજાં મોટા અમલદારો કરે છે. મુ'બઈ ખાતે કલેક્ટર સાહેબ રેવન્યુ ખાતાના ઉપરી છે, પોલીસ કમીશનર પોલીસ ખાતાના, અને ચીફ જજ ન્યાયખાતાના ઉપરી છે.

મુ'બઈ બેટ એ મુ'બઈ ઇલાકાનો ભાગ છે અને જેમ ઇલાકાના બીજા ભાગો નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથમાં છે તેમ તે પણ છે. આખા ઇલાકાનો કારભાર કરનાર નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને તેમની બે કાઉન્સીલો છે. તે સમસ્ત મંડળને મુ'બઈ સરકાર એવું નામ અપાય છે. એકઝીક્યુટીવ એટલે કરોબારી મંડળ અને લેજિસ્લેટીવ એટલે કાયદા બાંધનાર એ બે મંડળો વિષે તમે થોડું બણ્યું છે, અને તે બંનેમાં હિન્દીઓ બેસી શકે છે એ પણ તમને યાદ હશે. મુ'બઈ સરકાર-મુ'બઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબ અને તેની સાથે કમ કરનારી બંને કાઉન્સીલો મુ'બઈ ઇલાકાનો કારભાર ચલાવે છે. કારભારની સરળતા માટે બુદ્ધિ બુદ્ધિ ખાતાંઓનાં ઉપરીઓ હોય છે. મુખ્ય ખાતાં રેવન્યુ એટલે વસુલાત ખાતું, પોલીસ ખાતું, ન્યાયખાતું અને કેળવણી ખાતું એટલાં તમે બણુશો તો બસ થશે. એટલું યાદ રાખજો કે ન્યાયખાતું એક નિરાળું જ ખાતું છે. નામદાર ગવર્નર સાહેબના સીધા તાબામાં તે નથી. આખા મુ'બઈ ઇલાકાના બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તેવા છ ભાગ છે, પાંચ વિભાગ અને છઠ્ઠા મુ'બઈ બેટ, એ તમને યાદ હશે. તે બધામાં એક એક અમલદાર સર્વોપરી હોય છે. રેવન્યુખાતાના કમીશનર, પોલીસ ખાતાના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ન્યાયખાતાના સેશન્સ જજ અને કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર એ બધા તે તે ભાગોના મુખ્ય અમલદારો છે. આખા ઇલાકા

માટે તે દરેક ખાતાના બુદ્ધા ઉપરીઓ છે. રેવન્યુ ખાતા માટે ડિ-
ન્સીલના રેવન્યુ મેમ્બર, પોલિસ ખાતા માટે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ
પોલિસ, ન્યાયખાતા માટે ચીફ જજ અને કેળવણી ખાતા માટે
ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન, એ મુખ્ય ઇલાકા માટે શ્રેષ્ઠ
ઉપરીઓ છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ અધિકારી નામદાર ગવર્નર સાહેબ છે. જેમ
મુખ્ય ઇલાકા છે, તેમ હિન્દુસ્થાનના બીજા ઇલાકા પણ છે. અને
થોડાક તેથી નાના ભાગો પણ છે. તે બધાના ઉપરી નામદાર
વાઇસરોય સાહેબ છે, કે જેઓ દીલ્હીમાં રહે છે અને આખા હિન્દુ-
સ્થાન ઉપર હુકમત ધરાવે છે.

પરંતુ વાઇસરોય સાહેબ પણ બધી બાબતમાં સ્વતંત્ર નથી.
ઇંગ્લેન્ડ-વિલાયતમાં એક પ્રિન્સિપા કાઉન્સીલ છે, અને સેક્રેટરી ઓફ
સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા છે. તે વાઇસરોયથી પણ ઉપરી અમલદાર છે; તે
સેક્રેટરી સાહેબ વિલાયતના પ્રાઇમ મિનિસ્ટરના હુકમ મુજબ કામકાજ
કરે છે. પ્રાઇમ મિનિસ્ટર એટલે મુખ્ય દિવાન. શહેનશાહ બ્યોર્જના
તે મુખ્ય દિવાન ગણાય છે. આપણા સાર્વભૌમ રાજા શહેનશાહ
બ્યોર્જને તો તમારામાંથી ઘણાએ જાણ્યો હશે. નહિં જોય તો
પણ છબી તો જોઈ હશે, તેથી તમે તેમને ઓળખી જ શકશો. તે
શહેનશાહ હિન્દુસ્થાનના એટલે આપણા મહારાજા છે. તેમના હુકમ
પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનનો રાજ્ય-કારભાર ઉપર ગણાવેલા અમલદારો
ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૩ બુ

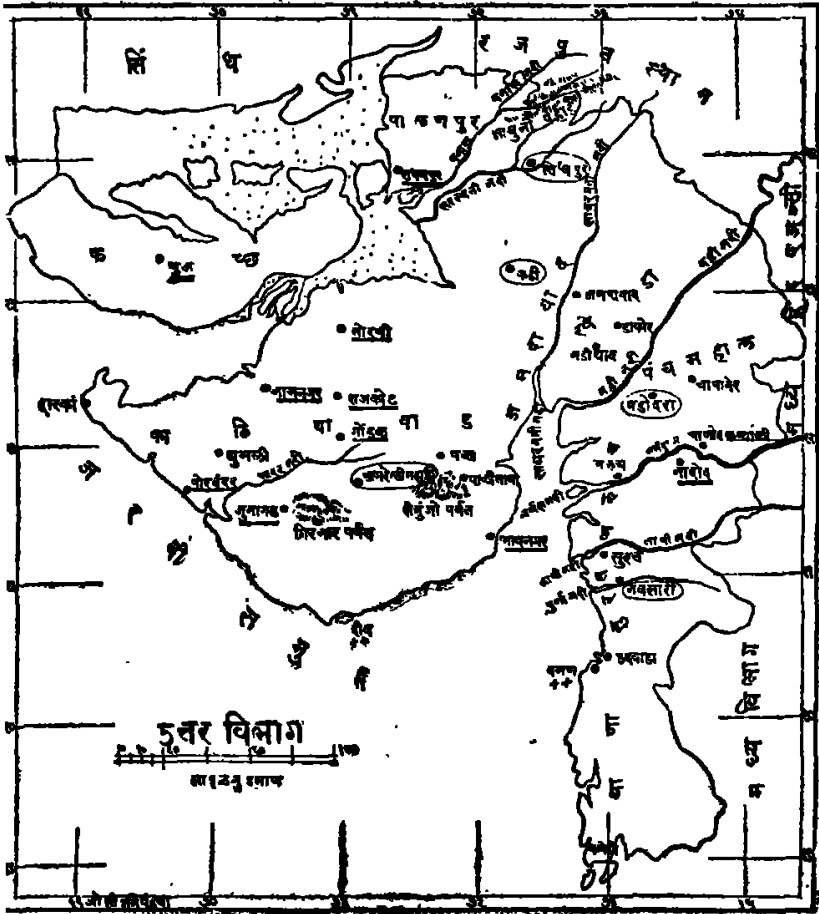
ઉત્તર વિભાગ, તથા મુખ્ય પરા વિભાગ

જલ્લા, નદી, પર્વત વગેરે.

મુખ્ય ઇલાકાના પાંચ વિભાગ છે તે તો તમે જાણો છો. મુખ્ય
એટલે સીધી રીતે તેમાંથી બેની સાથે જોડાયેલ છે. કુરલા, વાંદરા,
અંધેરી, બરોલી, એ બધાં મુખ્ય પરા વિભાગમાં છે. રેલ રસ્તે સીધા
તે ભાગમાં જવાય છે. અલીબાગ, પનવેલ, સ્ટીમર રસ્તે જવાય છે,
અને તે દક્ષિણ વિભાગમાં છે. કરાંચી જનારી સ્ટીમરો પણ મુખ્યથી
સીધી જાય છે, તેથી સિંધ સાથે પણ જોડાયેલો છે એમ કહી શકાય.
મધ્યવિભાગમાં જવા માટે મુખ્ય પરા વિભાગના સાદી જલ્લામાં
થઈને, જવું પડે, અગર સુરત થઈ તામીવેલી રેલ્વેદ્વારા જવાય છે.

नक्शा नं. ४.

તમે સામાન્ય ભૂગોળ તો શીખી ગયા છે, એટલે તે તો બહુ જાદુ હશે. બુઝો નં. ૩ ના નકશામાંથી તે બહુ ફરીથી તાબું કરો.

મુંબઈ બેટથી આપણે રેલ રસ્તે નીકળીએ તો 'સાષ્ટી જીલ્લા'માં દાખલ થઈએ. તે જીલ્લો મુંબઈ પરા વિભાગનો ભાગ છે. વિભાગના ઉપરી કમીશનર સાહેબ છે, પણ જુદા જુદા ભાગની દેખરેખ રાખવા માટે, વિભાગના પાછા પેટા ભાગ કર્યા છે, અને તેવા ભાગને 'જીલ્લો' કહે છે. જીલ્લાના ઉપરી કલેક્ટર કહેવાય છે. બુઝો ઉત્તર વિભાગનો જુદો જ નં. ૪ નો નકશો, અને તેમાં ઉત્તર વિભાગના બધા જીલ્લાનાં નામ મોટે છૂટે અક્ષરે લખ્યાં છે તે વાંચી વાકેફ થાઓ. તે બધા કમીશનર સાહેબના તાબામાં છે. દરેક જીલ્લા માટે કલેક્ટર હોય છે. જીલ્લાના પણ પાછા ભાગ કરવામાં આવે છે. તેવા નાના ભાગને તાલુકો, અને તાલુકાના પણ ભાગ હોય છે, તેને મહાલ કહે છે. તાલુકાના ઉપરી મામલતદાર અને મહાલના ઉપરી મહાલકારી કહેવાય છે.

મુંબઈ પરા વિભાગ

હાલમાં થાણા જીલ્લાનાં થોડાં થોડાં ગામ લઈ મુંબઈ પરા વિભાગ એવો એક નવો નાનો વિભાગ કર્યો છે. મુંબઈમાં રહેવાની સગવડ બેઠકે તેટલી નહિ હોવાથી આસપાસના ભાગમાં મુંબઈના લોકો રહી શકે તેવી સગવડ કરવાની જરૂર જણાઈ, અને તેથી આ નાના વિભાગને જૂદો પાડ્યો. રેવન્યુ-વસુલ્લાત-ખાતા માટે જેમ એ વિભાગ જૂદો કાઢ્યો, તેમ કેળવણી ખાતા માટે 'મુંબઈ વિભાગ' એક નવો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

મુંબઈ પરા વિભાગમાં ત્રણ તાલુકા ઠરાવવામાં આવ્યા છે. (૧) દક્ષિણ સાષ્ટી, (૨) ઉત્તર સાષ્ટી, અને (૩) અમ્બરનાથ.

આ વિભાગમાં મુખ્ય ગામો નીચે પ્રમાણે છે. તે બધાં ગામો મૂળ તો નાનાં નાનાં ગામડાં હતાં, પણ મુંબઈના લોકો ત્યાં વસવાટી ઉઠી વસ્તીવાળાં થયાં છે. વાંદરા, વિલેપારલે, અંધેરી, વેસાવા, ગોરેગામ, મલાડ, બોરીવલી, લાચંદર, કુર્લા, ટ્રાંગે, લાંડુપ, વિખેરી, અમ્બરનાથ, વડવલી.

ઉત્તર વિભાગ.

ઉત્તર વિભાગમાં છ જીલ્લાઓ છે, તેનાં નામ યાદીમાં આપ્યાં છે. તેની બરાબર હદ નિશાળના મોટા નકશામાંથી જોઈ લેજો.

જીલ્લાઓમાં તેો અંગ્રેજ સરકારના જ મુલકનો સમાવેશ થાય છે. હિન્દુસ્થાનનો બધો મુલક કંઈ અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા મુલક નથી. ખાલસા મુલક એટલે એવો મુલક કે જેની ઉપજ, દેખરેખ, કસબાર, વગેરે બધું અંગ્રેજ સરકારનું જ હોય. પૂરેપૂરું ધણીપણું જે ભાગ પર હોય તે ખાલસા મુલક કહેવાય.

હિન્દુસ્થાનમાં બધો મુલક તેવી રીતે અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં નથી. કેટલોક દેશી રાજ્યોના હાથમાં છે. અને કેટલોક-પ્રમાણમાં તેો બહુજ થોડો-બીજા સ્વતંત્ર લોકોના હાથમાં છે. તેવા સ્વતંત્ર લોકો પરદેશી પણ છે અને દેશી પણ છે. પરદેશીઓમાં પોર્ટુગીઝ (ફીરંગી) અને ફ્રેંચ; એ લોકોની પાસે થોડો થોડો મુલક છે. તે લોકો તદ્દન સ્વતંત્ર જ છે. અંગ્રેજ સરકારનો તેમના પર કંઈ પણ અમલ નથી. તેવાં રાજ્યોને સ્વતંત્ર રાજ્યો કહે છે. દેશી લોકોનાં પણ બે સ્વતંત્ર રાજ્યો છે, નેપાળ અને ભૂતાન. હિન્દુસ્થાનમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો દેશીમાં નેપાળ અને ભૂતાનનાં, અને પરદેશીમાં ફીરંગી અને ફ્રેંચનાં છે.

ફીરંગીઓનો બધો મુલક માત્ર મુંબઈ ઇલાકામાં જ છે, હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગમાં નથી. દીવ, દમણ, અને ગોવા એ ત્રણ ફીરંગીઓનાં છે એ તેો તમે જાણો છો. ફીરંગીઓનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય અને અંગ્રેજોનો ખાલસા મુલક એ ઉપરાંત બીજો મુલક દેશી રાજ્યોનો છે.

તમને એકવાર કહેવાઈ ગયું છે કે દેશી રાજ્ય પર દેખરેખ રાખવા અને ચોચ સલાહ આપવા અંગ્રેજ અમલદારો રહે છે. મોટાં રાજ્યોમાંના તેવા અમલદારને રેસીડન્ટ કહે છે. વડોદરામાં રેસીડન્ટ રહે છે. સાધારણ નાનાં મોટાં રાજ્યો એક અમલદારની દેખરેખ નીચે હોય છે, ત્યારે દેખરેખ રાખનાર અમલદાર એજન્ટ કે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. દેશી રાજ્યોમાં કેટલાંક બહુ મોટાં છે. તેવાં મોટાં રાજ્યો ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબના તાબામાં નહિ પરંતુ નામદાર વધસિયોના તાબામાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં વડોદરાનું રાજ્ય તેવું છે. નાનાં રાજ્યો ઘણું કરી વિભાગના કમીશનરને તાબે હોય છે, પણ તેમાં એ જો મોટાં મોટાં રાજ્યો હોય તે ઉપર એક જુદો જ અમલદાર રખાય છે, અને તે ઉપરી સરકારના સીધા તાબામાં જ રહે છે. કડિયાવાડ, કચ્છ, પાલણપુર વગેરે દેશી રાજ્યો હવે નામદાર વધસિયો સાહેબના તાબામાં મૂકવામાં આવ્યાં છે.

વડોદરામાં રેસિડન્ટ, કઠીઆવાડમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ, અને બીજી એજન્સીઓમાં પોલિટીકલ એજન્ટ રાખવામાં આવે છે.

આ બધાં દેશી રાજ્યોની ઉપજ પોતાની જ છે. પોતાના રાજ્યમાં કારભાર ચલાવવામાં પણ તેઓ ઘણે ભાગે સ્વતંત્ર છે. જો રાજ્યોની સાથે સંબંધ હોય તો તેવી બાબતોમાં અંગ્રેજ સરકારદ્વારા કામ કરવું જોઈએ, પણ અંદરના કામકાજ માટે તેઓ બધા ઘણે ભાગે સ્વતંત્ર છે. કુદત તેમના પર દેખરેખ અંગ્રેજ સરકારની છે, અને ઉપજમાંથી ખંડણી રૂપે અને બીજી રીતે કંઈ કંઈ લવાજમ તેઓએ અંગ્રેજ સરકારને આપવું પડે છે.

નાનાં નાનાં રાજ્યો માટે એક જ અમલદાર હોય છે ત્યારે તે રાજ્યોની 'એજન્સી' કહેવાય છે. કચ્છ, કઠીઆવાડ, અને પાલણુ-પુરની ધી વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સી મોટી અને મુખ્ય છે; બીજી નાની નાની એજન્સીઓ કમીશનર કે કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ છે એ કહેવાઈ ગયું છે.

જે શહેરમાં દેશી રાજ્ય છે, તેની નીચે લીટી કરી છે તેથી દેશી રાજ્યો બાણી શકશે. વડોદરા રાજ્યના તાબાનાં ગામોને ફરતી લીટી કરી છે. આ નિશાનીઓ માત્ર સાધારણ જ્ઞાન માટે જ વાપરી છે. તે તે રાજ્યોની હદ તો મોટા નકશામાંથી જોઈ લેવી. ફીરંગીનું રાજ્ય બતાવવા ગામનાં નામ નીચે બે ચોક્કડી કરી છે.

ઉત્તર વિભાગ આખામાં કપાસ ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે, પણ તેમાં ભરૂચ જિલ્લો ખાસ વખણાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં થતો કપાસનો મોટો ભાગ, ઉત્તર વિભાગમાં જ પાકે છે. ઉત્તર વિભાગમાં જમીન ઘણે ભાગે ફળદ્રુપ છે. કઠીઆવાડની અને પાવાગઢ પાસેની થોડીક ડુંગરાઉ જમીન બાદ કરીએ, તો પછી બીજી બધો ભાગ ખેતી માટે બહુ સારો છે. કઠીઆવાડમાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવતું અનાજ, શાકભાજી, કેરી, રાયલુ, કેળાં વગેરે પુષ્કળ પાકવા ઉપર, તેલનાં બીજાં પણ બહુ થાય છે. થાણા જિલ્લાના ભાગમાં નાળીયેર થાય છે. મીઠું ઘણે ઠેકાણે પકવવામાં આવે છે. કઠીઆવાડમાં જામનગર તાબે હડીયાણામાં, લોગાતમાં, ભાવનગર તાબાનાં ગામોમાં, ધ્રાંગધ્રાનાં રાજ્યમાં, ખારાઘોડામાં, ધરાસણામાં અને વસઈ, જ્વાયંદર તથા માટુંગા પાસે મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ઉત્તર વિભાગમાં પથ્થર, લોહ, મેંગીનીઝ અને કોઈકોઈ જગ્યાએ આરસ, અને બીજી પણ ખનીજ વસ્તુઓ થાય છે, પણ પથ્થર

સિવાય બીજી કોઈ ખનીજ વસ્તુ સારા પ્રમાણમાં ન હોવાથી, તે તે વસ્તુઓ ખડુ લાલ આપનારી થતી નથી. જંગલોમાં પંચ મહાલ-માંનાં, કઠીઆવાડમાં ગીરનાં તથા થાણા જીલ્લામાંનાં જંગલો મોટાં છે.

ઉત્તર વિભાગમાં નદીઓનો લાલ સારો છે. નર્મદા, તાપી, મહી અને સાબરમતી એ કંઈક મોટી ગણાય તેવી છે. ખનાસ, સરસ્વતી, હાથમતી, વાલક, મોહર અને શેદી તેમજ કઠીઆવાડમાં ભાદર એ બીજી બાણવા જેવી છે. બીજી નાની નાની નદીઓ ઘણી છે અને તેથી પાણીનો લાલ સારો રહે છે.

જેવા લાયક સ્થળોમાં મુંબઈ પાસે, હવે મુંબઈ પરા વિભાગમાં, કનેરીની ગુફાઓ જુના વખતની કઠીગરીનું સાફ ભાન આપે છે. ખરોલી રેશનથી પૂર્વમાં થોડે છેટે ટેકરીઓ છે, તેમાં લગભગ સો ગુફાઓ પર્વત કોતરી કઠીને બનાવવામાં આવી છે. બીજી એક ગુફા અંધેરીની નજીકમાં પણ છે; તે પણ ખડુ જુની હોઈ જેવા લાયક છે. તેવીજ એક વધુ ધારાપુરીની ગુફા-જે મુંબઈ પાસેના ધારાપુરી ખેટમાં છે તે-વિષે તો તમે ગયે વરસે વાંચી ગયા છો.

ભરૂચની પાસે શુક્લતીર્થ નામના ગામ પાસે એક કબીર વડ છે. તે ખડુ મોટો વડ છે. એક વખત તે એવડો મોટો હતો કે ૭૦૦૦ માણસનું લશ્કર તેની નીચે રહી શકતું. નર્મદાના મુરપાણના ધોધ અને જુનાગઢ પાસે ગીરનારનો ડુંગર એ કુદ્રતી સૌદર્યનું ભાન કરાવે એવી જગ્યાઓ છે.

ગીરનાર પર્વત ઉપર કોટના નામથી ઓળખાતાં જુનાં શહેરનાં ખંડેર અને ખરડા ડુંગરમાંની આલપરાની ટેકરી પાસે, ઘુમદીનાં ભાગ્યાં તુટયાં ખંડેર છે. કઠીઆવાડમાં વળા પાસે જુનું વલ્લભીપુર, સોમનાથ પાટણ, સિદ્ધપુર પાસે રૂદ્રમાળના દહેરાનાં ખંડેર તથા ચાંપાનેરનાં જુનાં ખંડેરો પ્રાચીન વખતની સ્થિતિ દેખાડે તેવાં છે.

ડાકોર, દ્વારકાં, ચાણોદ, કન્યાળી, અંબાજી, ખડુચરાજી એ બધાં હિન્દુઓનાં, પાક્ષીતાણા પાસે શેત્રુંજે જૈનનું, અને ઉદવાડા પારસીઓનું, એ બલ્લાનાં બાણીતાં ઠેકાણાં છે.

આમાંથી ઘણાખરા ભાગો નક્શામાં બતાવ્યા છે, તે શોધી કઠી તે તમારાં ગામથી કેટલાં દુર છે અને કઈ દિશામાં છે તે બાણી લ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું

ઉત્તર વિભાગ—ચાલુ

૧

ભાષા, હવાપાણી, પેદાશ, વગેરે

આ વિભાગમાં એકંદર હવા સૂકી અને ખુશનુમા છે. દરિયા કિનારા પાસેનાં ગામોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ જરા થંડી રહે છે, અને વચ્ચેના ભાગોમાં શિયાળામાં વધારે થંડી અને ઉનાળામાં વધારે ગરમી રહે છે. દરિયાની એવી અસર છે કે શિયાળામાં તે હવાને થંડી થવા ન દે, અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. તેથી માંગરોળ, મહુવા, વેરાવળ, પોરબંદર, જામનગર, એ બધામાં શિયાળામાં અતિ થંડી ન પડે અને ઉનાળામાં અતિ ગરમી ન પડે. પણ વડોદરા, અમદાવાદ, વઢવાણ અને રાજકોટ વગેરે મધ્યસ્થ જગાઓમાં શિયાળામાં બહુ થંડી અને ઉનાળામાં બહુ ગરમી પડે.

દરિયા જેમ હવાને અસર કરે છે તેમ પર્વત પણ અસર કરે; પણ આ વિભાગમાં મોટા પર્વતો છે જ નહિ. માત્ર જુનાગઢ પાસે ગીરનાર ડુંગર છે. ડુંગર પરની હવા ઉનાળામાં પણ સારી પેઠે ઠંડી રહે છે, પણ સાથે તળેટીમાં બહુ જ ગરમી થાય છે.

પેદાશમાં ખેતીથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ પુષ્કળ થાય છે. ગુજરાતની જમીન એવી ફળદ્રુપ છે કે તેને 'વાડી' એવું નામ અપાય છે; ગુજરાતમાં ચરોતરનો ભાગ વધારે સારો છે. ખેતીમાં કંઈ સુધારો થતો જણાતો નથી, તેથી જમીનની ઉપજ ઘટતી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ખીજા દેશોમાં તો ચોખ્ખા ખાતર અને કેટલીક સારી દવાઓ ઉપયોગમાં લે છે. એાબરો પણ બહુ સગવડવાળાં વાપરે છે. બી માટે સરસમાં સરસ જાત રાખવા સાડું બહુ કળણ રાખે છે. તથા દેખરેખ અને સંભાળ પણ બહુ રાખે છે, તેથી પચીસ વર્ષ પહેલાં જમીનની જે ઉપજ હતી, તેના કરતાં કોઈ કોઈ લોકોએ દશ દશ ગણી વધારી દીધી છે! બ્યારે આપણે ત્યાં તો સો બસો વર્ષ પહેલાં હતું તેવું જ ચાલ્યું જાય છે. આપણે પણ ખેતીને સુધારવા માટે કળણ રાખીએ તો આપણી જમીન તો એવી છે કે થોડી મહેનતે બહુ લાભ આપે.

જમીનની અને બીજી ઉપજ ઉપર કારીગરી કરવાનું તો આપણે સમજતા જ નથી. બધાં બીયાં પરદેશ જાય અને તેનાં તેલ આપણે

અહિં આવે; ઉન પરદેશ ચઢે અને તેનાં કપડાં પાછાં અહિં આવે; આવી રીતે ઘણામાં બને છે. હુન્નર કઠીંગરી ખીલવવા માટે સરકાર બહુ મહેનત કરે, પણ આપણા લોકોની આંખ ન ઉઘડે ત્યાં સુધી શું બની શકે.

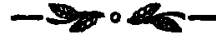
આ વિભાગમાં મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી જ છે. થાણા જિલ્લામાં અને વડોદરામાં મરાઠી બોલનારા લોકો છે, અને કચ્છમાં કચ્છી ભાષા છે, તેમ જોબાઓ, મેમણો વગેરે પણ કચ્છી ભાષા વાપરે છે ખરા—પણ સાધારણ ભાષા તો ગુજરાતી જ છે. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રીસ્તી બધા ઘણે ભાગે ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે. ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એમ જુદા જુદા ભાગની બોલીમાં ફેર પડે છે. સુરતમાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ અને ‘શ’ ને બદલે ‘સ’ તેમજ ‘બોલ્યો’ ‘ચાલ્યો’ નહિ, પણ ‘બોયલો’ ‘ચાયલો’ ના જેવા પ્રયોગ દેખાય છે. અમદાવાદમાં ‘શું’ વગેરેના અનુસ્વારનો લોપ થઈ જાય છે. કઠીયાવાડમાં ‘ગાયો’—‘વાતો’ ને બદલે ‘ગાયુ’ અને ‘વાતુ’ વગેરે રૂપો વપરાય છે. નડિયાદ અને ચરોતરમાં ‘લેમડો’ ‘પેપળો’ વગેરે વપરાય છે. તેમ શબ્દો પણ ભાગ ભાગના જુદા હોય છે. ચરોતરમાં માથાને ‘વતડું’ કહે; તેમજ અમદાવાદમાં ‘ખંભળું’ કહે, કઠીયાવાડમાં ‘ખણું’ કહે; તેમજ સુરતમાં ‘આરસી’ અમદાવાદમાં ‘ચાટલું’ અને કઠીયાવાડમાં ‘અરીસો’ શબ્દ વપરાય છે. આમ ભેદ રહે છે ખરા. તેમજ વડોદરાઓ ‘મેં ગયો તો’ પારસીઓ ‘કરેચ’—‘મરેચ’—‘માઈ’ એમ બોલે; આમ કાંઈ કાંઈ જુદાપણું હોવા છતાં, ભાષા તો ગુજરાતી જ કહેવાય. પુસ્તકોમાં લખવાની ભાષા હળવે હળવે એક સંસ્કારી રૂપ ગ્રહણ કરતી જાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે.

ધર્મમાં મુખ્ય હિન્દુ, જૈન, મુસલમાન, પારસી, અને ખ્રીસ્તી એ છે. હિન્દુમાં અનેક વિભાગો છે. વૈષ્ણવ, શૈવ, સ્વામીનારાયણ અને સમાજ એ હિન્દુના મુખ્ય ભાગ છે. ધર્મના અગડાઓ આપણા તરફ બહુ થતા નથી. કોઈ કોઈ વાર વાદવિવાદ થાય છે અને દીલગીરી થવા જેવું છે કે, હિન્દુ મુસલમાન ભાઈઓ હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાર નજીવી બાબતમાં ગરમ થઈ જાય છે. તોપણ એકંદરે જોતાં ધર્મના અગડાઓ બહુ ભયંકર સ્વરૂપ લેતા નથી. હિન્દુઓના મનનું બંધારણ સૌ સૌને ફાવે તેમ કરવા દેવાનું હોવાથી ધર્મમાં લડત થતી નથી. હમણાં હમણાં જુના નવા વિચારની શબ્દ-લડાઈ ચાલે છે, અને કેટલાક આંધળા રહીને જુનું તે જ સાડું માની લે છે, તો કેટલાક વળી જુનું તે ખરાબ જ ગણી કઢી ગાળે દેવા માંડે છે. જુનાં નવાંનો દેશકાળ પ્રમાણે વિચાર કરી

“શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં” શ્રી કૃષ્ણ કહેજે તેમ યુગધર્મ થવો જોઈએ અને તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી વાદવિવાદ ચાલુ જ રહેશે.

કેળવણીમાં ગુજરાતીઓ પછાત નથી, તોપણ બહુ આગળ વધેલા કહેવાય તેવા પણ નથી. ગામડાની વસ્તી અને સ્ત્રીઓ ઘણે ભાગે તરૂંન અભણ જ છે; બ્રાહ્મણ, નાગર, વાણીયા, કચસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રી, પારસી એ આગળ વધેલી કોમોમાં કેળવણી ઠીક છે એમ કહેવાય તેવું છે. પણ નવો જમાનો પારખી ઝડી, તેને અનુકૂળ કેળવણી લેવામાં પારસીઓ પહેલા છે, અને કચસ્થ, બ્રહ્મક્ષત્રી, અને નાગર બ્રાહ્મણો પાછળ પાછળ પગલાં ભરતા દેખાય છે. વેપારીવર્ગમાંના ભાટીઓ તથા મેમણો વેપારમાં બહુ સાહસિક છે, છતાં કેળવણી વિષે તેમનામાં જોઈએ તેવી સમજ નહિ હોવાથી, કેળવણી લેવા માટે ભાવ ઓછો છે. કેળવણી એ તો અંધારામાં દીવો છે. અંધારા ઓરડામાં શું છે તે દીવા વગર ખબર પડે નહિ, તેમજ આપણા દેશમાં, આપણાં સંસારમાં, મગજમાં, આપણા ભવિષ્યમાં શું છે, તે કેળવણી રૂપી દીવા વગર દેખાય નહિ. માટે દરેક જણે કેળવણીનો અને તેટલા પ્રચાર કરવા શ્રમ લેવો જોઈએ.

શ્રીમાન્ અંગ્રેજ સરકાર દિન પર દિન નિશાળો વધારતા જાય છે, અને કેળવણી વધારે ને વધારે મળે તેવી સગવડ કરતા જાય છે, તેથી દરેકે તેનો પૂર્ણ લાભ લેવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું

ઉત્તર વિભાગ—ચાલુ

વધારાની સામાન્ય હકીકત

ઉત્તર વિભાગની જે વાત કહી તે બધીમાંથી મળતી માહિતી એકઠી કરવાની જરૂર છે. તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક વાતો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, માટે આખા વિભાગની ચાલીરૂપ હકીકત આગળના એક પ્રકરણમાં આપી છે. આ ચોપડીના નકશામાં ન આપેલાં હોય એવાં સ્થળો મોટા નકશામાં જોઈ લેવાં. બધાં ગામો કંઈ મોઢે કરવાની જરૂર નથી; પણ તમારા વાંચવામાં કોઈ મોટી જગા કે ગામ આવે અને તેની ખબર ન હોય, તો, તમારું ભૂગોળનું જ્ઞાન અપૂર્ણ કહેવાય, માટે અને તેટલાં ગામ વગેરે યાદ રાખવાં જોઈએ.

ખાસ એક વાત કહેવાની રહી ગઈ છે, તે એ કે આ વિભાગમાં પ્રાણીઓ ને પક્ષીઓ ઘણાં ઘણાં થાય છે, એ તો તમે જાણતા હોયો. ઘણાં હંમેશાં જુઓ છો, પણ હિન્દુસ્થાનમાં ખીજે બહુ નથી થતું તેવું પ્રાણી આ વિભાગમાંના કઠીઆવાડમાં આવેલા ગીરનારના ડુંગરમાં થાય છે તે તમે કદાચ જાણતા નહિ હો. તે પ્રાણી સિંહ છે, જેને કેસરી સિંહ કહે છે. તે સિંહ પાતળા, સરસ નમુનાવાળા, સુંદર કેશવાળી-વાળા અને અતુલિત બળવાળા હોય છે. પહેલાં બહુ હતા, પણ હવે ઓછા થઈ ગયા છે. છતાં હજી પણ તેવા છે ખરા. તેવા સિંહનો શિકાર ખાસ પરવાનગી વગર ન થાય એવો હમણાં કાયદો કર્યો છે.

આ વિભાગમાં જે ભાગો આવે છે, તેનાં કેટલાંક પ્રચલિત નામો જાણવાં જોઈએ. કચ્છ, કઠીયાવાડ, ભાલ, ચરોતર, કાનમ અને વાગડ. આમાં કચ્છ અને કઠીયાવાડ તો જાણીતાં છે. ભાલ, ચરોતર, વાગડ અને કાનમ વગેરે કોને કહે છે, તે તમારે જાણવું જોઈએ. કઠીઆવાડ અને તળ ગુજરાત જ્યાં મળે છે—ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે જે ભાગ છે—તે ભાલ કહેવાય છે. પેટલાદ, ખંભાત, કલોલ, ઉમરેઠ, વડોદરા વગેરે ભાગો ચરોતરમાં ગણાય છે. ભરૂચ પછીની જે પટ્ટી છે તે કાનમ કહેવાય છે. ત્યાંનું ઘી ખાસ વખાણાય છે. વાગડ કચ્છનો ભાગ છે.

‘ગુજરાતની મુસાફરી’ નામની નવલરામની એક ગરબી છે, તે વાંચવા જેવી છે. બાલ ગરબાવલીમાં તે છપાઈ છે, તે દરેક છોકરે વાંચવી અને સમજવી.

ઉત્તર વિભાગમાંનો થાણા જીલ્લો બાદ કરીએ તો બાકીનો ભાગ ‘ગુજરાત’ ના નામથી ઓળખાય છે. અંદરના ભાગોનાં પહેલાં જુદાં જુદાં નામ હતાં. હજી કઠીઆવાડને કચ્છ જુદાં બોલાય છે, પણ ખરી રીતે તે બધો ભાગ તથા વડોદરાનું રાજ્ય મળી-જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે તે બધો ભાગ-ગુજરાત જ કહેવાય. આપણે બધા ‘ગુજરાતી’ કહેવાઈએ. વેપાર અને તેને લગતાં સાહસ માટે ગુજરાતના લોકો જેવા સાહસિક, ઉદ્યોગી અને કામલ ખીજ લોકો ગણાતા નથી. ‘ગુજરાતી’માં હિન્દુ, જૈન, મુસલમાન, થોડાક ખ્રીસ્તી તથા પારસીનો સમાવેશ થાય છે. જુદા જુદાં ધર્મના હોવા છતાં ગુજરાતીઓ બધા નરમ દીલના અને શાન્ત સ્વભાવના છે, અને તેઓ સંપ સંપીને રહી શકે છે. હમણાં થોડાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે તેના રાજાઓ તથા તે બધા ઉપર સત્તા ધરાવનાર અંગ્રેજ સરકાર ગુજરાતના ધાળી છે. અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં વડોદરાના ગાયકવાડ સરકાર ગુજરાતના ધાળાખરા ભાગમાં ઉપરી સત્તા ધરાવતા હતા—થોડા ઘણા ભાગ પર

મુસલમાનોનું રાજ્ય હતું. ગાયકવાડ સરકારના પહેલાં ઘણાખરા મુલક પર મુસલમાન રાજ હતો, તે અમદાવાદમાં રહેતા તથા ગુજરાતના સુલતાન કહેવાતા. મુસલમાનો પહેલાં તો બધો ભાગ દેશી રાજાઓ- રજપૂતો-ના હાથમાં હતો. છેલ્લા રાજા વાઘેલા રજપૂતોમાંના થઈ ગયા, તે પહેલાં સોલંકી, ચાવડા વગેરે વંશના રાજાઓ હતા; અને તેથી પણ ઘણાં વર્ષો અગાઉ કાઠીઆવાડમાં હાલ વળા છે ત્યાં વલ્લભીપુરનું રાજ્ય હતું. આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પર વલ્લભીપુરનું રાજ્ય મોટું અને પ્રખ્યાત હતું. તે વખતમાં ચીનનો એક મુસાફર નામે હુએનત્સંગ કરીને આવ્યો હતો; તેણે તે વખતનું વર્ણન લખ્યું છે તે વાંચવા લાયક છે. મોટા થાઓ ત્યારે તે વાંચશો તો આગલી હકીકત તમારા બાલુવામાં આવશે.

ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તર વિભાગમાં ગુજરાતતળ, કચ્છ, અને કાઠીઆવાડ, અને થાણા જીલ્લો ગણાય છે. થાણા જીલ્લો છે તેમ બીજા પણ જીલ્લાઓ છે. અમદાવાદ, ખેડા, સુરત, ભરૂચ, પંચમહાલ એ તથા થાણા મળી છ જીલ્લા એ ખાલસા મુલક છે. દેશી રાજાઓમાં કચ્છ અને કાઠીઆવાડનાં મુખ્ય અને ખંભાત, પાલણપુર, રાંધણપુર, ઇરિર, રાજપીપલા વગેરે બીજાં નાનાં મોટાં રાજાઓ છે. વડોદરા રાજ્ય આ ઇલાકાના પ્રદેશમાં છે ખરૂં, પણ તે આ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબના તાબામાં નથી, પણ વાઈસરોય સાહેબની ત્રીધી દેખરેખ નીચે છે એ તો કહેવાઈ ગયું છે.

ગુજરાતના સંબંધમાં તમારે બાલુવા જેવું તો ઘણું છે, પણ સંપૂર્ણ હકીકત તો તમે મોટા થાઓ ત્યારે બાણી શકશો. હાલ તો આટલી વાત ચાહ રહેશે એટલે બસ થશે. ગુજરાત સંબંધે ખાસ બાલુવા જેવું તો એ છે કે ત્યાંના લોકો-પછી તે હિન્દુ, મુસલમાન કે પારસી હોય, તેઓ બધા સામાન્ય રીતે બોલતાં વેપારમાં બહુ સાહસિક છે. દુનિયાના લગભગ બધા ભાગમાં ગુજરાતના લોકો માલમ પડશે. તેઓ વેપારમાં આગળ પડતા છે, પણ નવાં સાહસો કે કરીગરીમાં તેઓ પછાત છે. જીનું છે તે પણ કેટલુંક ગુમાવતા બન્ય છે એ દીલગીર થવા જેવું છે. પેદાશમાં ખેતીની મુખ્ય વસ્તુઓ ઘઉં, ચોખા, રૂ તથા તેલનાં બીજાં એ ખાસ છે. ગુજરાતીઓ સ્વભાવે સાલસ, શાન્ત અને ચાલતા વહેનમાં જ વહ્યા બન્ય એવા ઘણે ભાગે છે, અને એવા એવા તોપણ આપણે ગુજરાતીઓ ક્રીટીશ સામાજ્યની વફાદાર અને મદદગાર પ્રજા છીએ, એ ખુશી થવા જેવું છે. ક્રીટીશ સરકારના સુખકરક

અમલ નીચે આપણે આપણા પોતા વિષે, આપણા બીજા લાઇઓ વિષે વધારે ને વધારે બાણતા જઈએ અને ગુજરાતને, હિન્દુસ્થાનને અને ક્રીટીશ સરકારને શોભા આપે એવું વર્તન કરતા થઈએ એવું દરેક વિદ્યાર્થીએ ધૃષ્ટિવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૬ કું

ઉત્તર વિભાગ—આણ

રેલ રસ્તા અને મુખ્ય મુખ્ય શહેરો

મુંબઈથી ઉત્તર વિભાગમાં જવું હોય તો બી. બી. સી. આઈ. ગાડી અનુકૂળ પડે. પરા વિભાગના વાંદરાથી થાણા જીલ્લામાં થઈને ઉત્તર વિભાગમાં જવાય. અમદાવાદ પહોંચતાં વચમાં ફીરંગીનું દમણ આવે અને વડોદરા રાજ્યનો દેશી મુલક આવે છે. વલસાડની નજીકમાં આંખાનાં વનથી રેલ રસ્તો બહુ ખુશનુમા અને સુંદર લાગે છે. સુરત પાસે તાપ્તી નદીનો પુલ આજીંગી ગાડી આગળ દોડતાં ભરૂચ જીલ્લામાં દાખલ થાય છે. ભરૂચ પહોંચતા પહેલાં અંકલેશ્વર સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રાજપીપળા જનારી ગાડીઓ ઉપડે છે. રાજપીપળા એ તેજ નામના સ્ટેટનું રાજધાનીનું શહેર છે. રાજપીપળાના ડુગરમાંથી અકી-કના પથરો નીકળે છે. તેમ જ ત્યાંનાં જંગલોમાં મહુડાં પણ પુષ્કળ થાય છે. રાજપીપળા એ રેવાકાંઠા એજન્સીમાં છે. ભરૂચ પહોંચતા પહેલાં અને અંકલેશ્વરથી ઉપડ્યા પછી નર્મદા નદીનો પુલ આવે છે. તે પુલ આખા મુંબઈ ઇલાકામાં મોટામાં મોટો છે. આ જીલ્લામાં રેલની બન્ને બાજુઓએ વાણનાં ખેતરો આવી રહેલાં છે. બ્યારે મોસમ હોય ત્યારે સફેદ રૂથી શોભી રહેલાં તે ખેતરો બહુ સુંદર દર્શનપ્રિય દેખાવ આપે છે. ભરૂચથી આગળ જતાં મિયાગામ અને વિદ્યામિત્રી સ્ટેશનોથી ઓઢેલી અને ગ્રાણીદ કન્યાળી જતી નાની રેલો શરૂ થાય છે. બી. બી. લાઇનમાં આગળ જતાં વડોદરા સ્ટેશન આવે છે. તે વડોદરા રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. વડોદરાથી ઉત્તર વિભાગમાં આગળ જતી ગાડીમાં આણંદ જંકશન આવે છે. બ્યાંથી ડાકોર, અમદાવાદ, ખંભાત અને વડોદરા જતા ચાર રસ્તાઓ છે. ઉમરેઠની પાસે આવેલું ડાકોર એ મોટું બજારનું ઠેકાણું છે. ખંભાત દેશી રાજ્ય છે; તે પહેલાં મોટું બંદર હતું અકીકનું કામ ત્યાં બહુ વખાણવા

લાયક થાય છે. આણંદથી ગાડીમાં આગળ જતાં નદીઆદ જે ખેડા જિલ્લામાં મોટાં ગામોમાંનું એક છે, તે આવે છે, ત્યાંથી સીધા આગળ જતાં અમદાવાદ જવાય છે. વલસાડથી તે ઠંડ અમદાવાદ સુધીની જમીન બહુ કૃષ્ણકૃપ છે, અને રેલની બંને બાજુએ ઝાડ અને લીલા-તરીથી જોનારની આંખ તૃપ્ત થઈ જાય છે.

અમદાવાદથી કાઠીઆવાડ તરફ જતી રેલમાં વીરમગામ સુધી ઝાડ પાન દેખાય છે, પણ વીરમગામ મૂક્યું એટલે કાઠીઆવાડનો વેરાન પથરાવળો લાગ શરૂ થાય છે. કાઠીઆવાડમાં વઢવાણ પાસેથી ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા અને રાજકોટ જતી ત્રણ ગાડીઓ છૂટી પડે છે. નકશામાં જોવાથી ને બધા કાંટા ક્યાં ક્યાં લેગા થાય છે અને કેમ ફોડે છે એ જોઈ શકશો. જામનગર, જુનાગઢ, પોરબંદર, મોરબી, ગોંડળ, એ કાઠીઆવાડનાં મોટાં શહેરો લગલગ બધાં રેલગાડીથી જોડાયેલાં છે.

કચ્છમાં જવા રેલ રસ્તો નથી, પણ થોડા વખતમાં રણમાં થઈને રેલ જશે એવો સંભવ છે.

કાઠીઆવાડમાં રેલ રસ્તાઓ છે તેમજ અમદાવાદથી મેસાણા જતા રસ્તાઓ પણ નકશામાં જોઈ લ્યો એટલે ઉત્તર વિભાગમાં રેલ ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચી છે તે જાણી શકશો.

આ બધા ભાગમાં સુરત પાસે ડુમસ અને હથ્થરા એ હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં છે તેમજ કાઠીઆવાડમાં જામનગર પાસે બાલાચડી અને જુનાગઢ રાજ્યમાં ચૌરવાડ તથા ભાવનગર રાજ્યમાં ગોપનાથ એ પણ દરિયાઈ હવા માટે સારાં ગણાય છે.

સૂકી હવા માટે વઢવાણ બહુ સાફ ગણાય છે. જેતલસરની હવા પણ સૂકી છે. આ બંને ગામની હવા આબરો માણસોને બહુ લાલ કરે તેવી કહેવાય છે.

વેરાવળ પાસે સોમનાથપાટણમાં સોમનાથ મહાદેવનું જૂનું દહેરું છે, જેના પર મહામહા ગીજનીએ ૬૦ સ. ૧૦૨૪ માં સ્વારી કરી હતી તેનું ખંડેર છે. દરિયાના કાંઠા પર આવેલું તે મંદિર તેની બહોળલાલીના વખતમાં સૌંદર્યના પૂજકોને આર્ષે તેવુંજ હશે, એમ ખાતરી આપે તેવું છે.

આમાં આવી ગયેલાં સ્ટેશનો અને શહેરો વિષે તમે કંઈ કંઈ જાણતા હશો. ડાકોર, આણંદ, કન્યાળી, દ્વારકા, અંબાજી, પાલી-તાણા કે ગીરનાર એમ પોતપોતાની અનુકૂળ જાતની જગાએ તમારામાંથી કોઈક ગયા હશેજ.

મોટાં શહેરોમાં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ તેમાંથી કોઈક

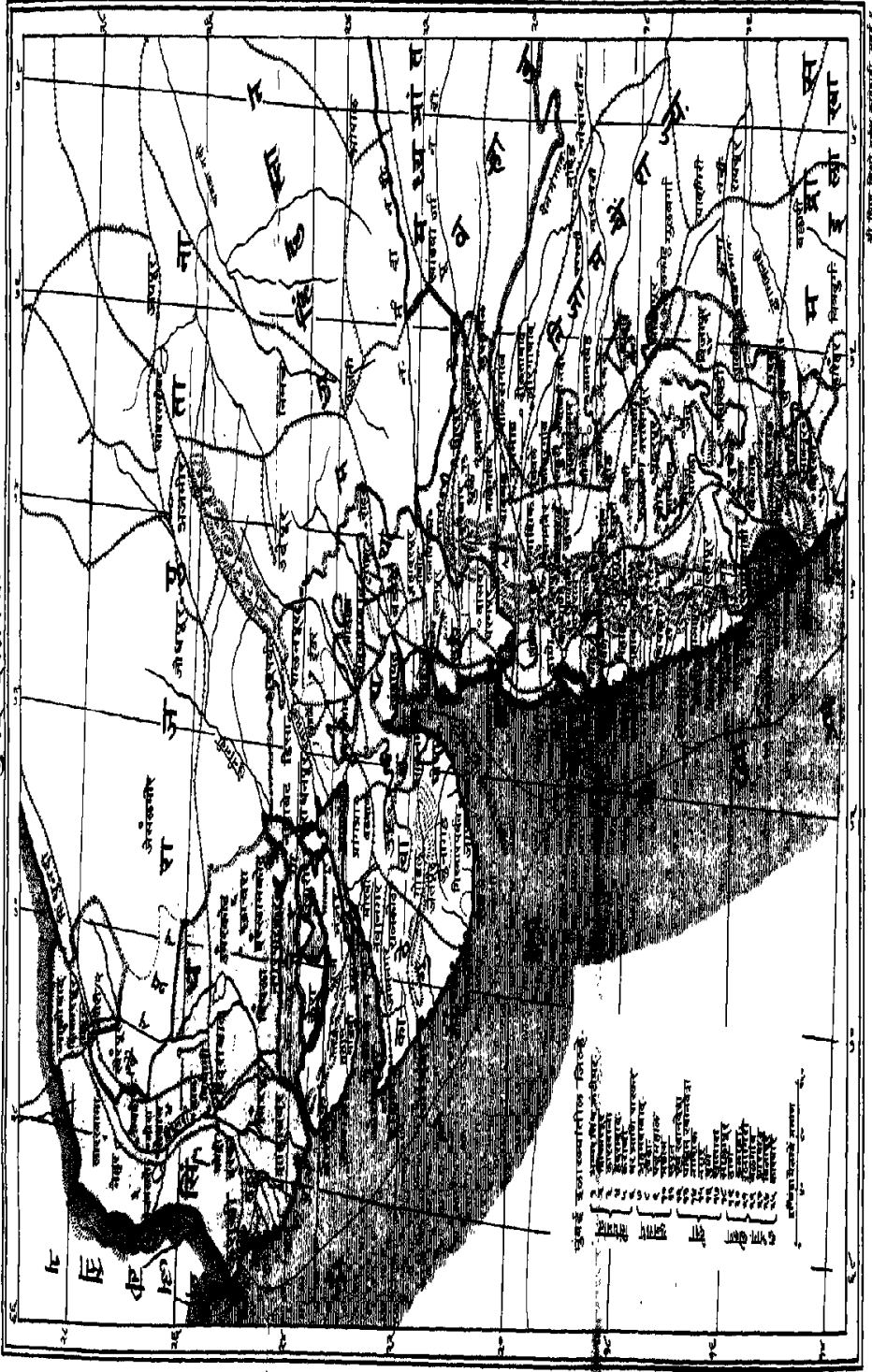
તો તમે જોયેલ હશે. અમદાવાદ સાબરમતીને કાંઠે છે, તે રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન છે, તેમાં કપડાં વણવાની મીલો છે. ગુજરાતની રાજધાની હતું, તેથી ત્યાંની જુની ઇમારતો જોવા જેવી છે. ગુજરાતમાં તે હાલ પણ મોટું શહેર ગણાય છે. ટ્રેનિંગ કૉલેજ કે જેમાં શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં આવે છે, ગુજરાત કૉલેજ, નાના ડૉક્ટરો માટે કૉલેજ, ગુજરાત વર્નક્યુલર સોસાયટી વગેરે ઘણું ઘણું જોવા અને જાણવા જેવું છે. વડોદરા વિશ્વામિત્રી નદીને કાંઠે છે અને ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં જુની ઇમારતો છે ખરી પણ વધારે જોવા લાયક તો નવાં મકાનો, મકરપુરા પેલેસ, લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસ, મ્યુઝિઅમ, મોટો 'કમિટી' ખાગ, નજરખાગ, વગેરે છે. ત્યાં ટ્રેનિંગ કૉલેજ, વડોદરા કૉલેજ, કળાભુવન વગેરે પણ છે. તે રાજ્ય વિષે પછીના પ્રરંગમાં થોડું ઘણું લખેલું છે, તેથી જાણવા જેટલું વાંચી શકાશે.

સુરત પહેલાં મોટું શહેર હતું (લગભગ હાલમાં મુંબઈ છે તેવુંજ). અંગ્રેજોની કોડી ત્યાં હતી, જાણીતું બંદર હતું અને મોજ-શોખમાં પણ બહુ આગળ વધેલું હતું. તે તાપી નદીને કિનારે છે. પાણીની રેલ તથા આગથી તે શહેરને ઘણી વાર નુકશાન પહોંચેલું છે, તેથી તેમજ વેપાર બધો મુંબઈ જવાથી હવે તો તે શહેરની જાહોજલાલી ઘણીજ ઘટી ગઈ છે. ભરૂચ એ પવિત્ર નર્મદા ઉદ્દે રેવા નદીને કાંઠે છે. તે રૂ અને ઘી માટે ઘણું વખણાય છે. આ શહેર જરા ઉંચી ટેકરી પર આવેલું છે, તેથી સામા કિનારા ઉપરથી જોતાં તે શહેરનો દેખાવ આંખને આનંદ આપે તેવો લાગે છે.

કાઠીઆવાડમાં ભાવનગર, જુનાગઢ, ભત્રનગર એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે અને તે રાજ્યની તે તે શહેરોમાં રાજધાની છે. રાજકોટમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબ રહે છે અને મ્યુઝિઅમ, રાજકુમાર કૉલેજ તથા ટ્રેનિંગ કૉલેજ પણ છે. ભાવનગરમાં સામળદાસ કૉલેજ અને જુનાગઢમાં બહાઉદ્દીન કૉલેજ છે. કચ્છમાં ભુજ એ મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંની આંદોની કારીગરી બહુ વખણાય છે.

ઉત્તર વિભાગમાં બહુ મોટાં બંદરો નથી. પહેલાં સુરત હતું અને ખંભાત તેમજ ભરૂચ પણ સારાં બંદરો હતાં, પણ હવે તેઓ નિરૂપયોગી જેવાં થઈ ગયાં છે. કાઠીઆવાડમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર અને કચ્છમાં માંડવી એ કાંઈક જાણવા લાયક બંદરો છે. ભાવનગર તો ખાડીને કાંઠેજ છે, છતાં પણ ત્યાંના મહારાજાની સારી દેખરેખને લીધે તે એક બંદર થઈ પડ્યું છે.

मुंबई इलाखा.

પ્રકરણ ૭ મું

—:૦:—

ગાયકવાડનું રાજ્ય

મુંબઈ ઇલાકાના પ્રદેશમાં આવેલું પણ મુંબઈના ગવર્નર સાહેબના તાબા હેઠળ નહિ એવું મોટું દેશી રાજ્ય ગાયકવાડ સરકારનું છે, એ તો તમને કહેવાઈ ગયું છે. તેનું મુખ્ય અને રાજધાનીનું શહેર વડોદરા છે. અમદાવાદ જતાં તે શહેર વચમાં આવે છે તે અને તે બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેનું મોટું સ્ટેશન છે. વડોદરા શહેર વિષે તો આગલા પ્રકરણમાં જરા કહેલું છે. એ રાજ્યના ઉપરી મરાઠા હિન્દુ ગાયકવાડ સરકાર છે. પહેલાં તો ગુજરાતના કેટલાક ભાગ ઉપર અને લગભગ આખા કઠીઆવાડ ઉપર તેમનો અમલ હતો. પોતાનો અમલ સ્વીકારનાર રાજ્યો પાસેથી ગાયકવાડ સરકાર દર વર્ષે અમુક પૈસા લેતા અને તે રકમને ‘પેશકશી’ કહેતા. હજી પણ પેશકશી લે છે. પણ હવે અંગ્રેજ સરકાર તે પેશકશી ઉઘરાવીને ગાયકવાડ સરકારને આપી દે છે.

ગાયકવાડ સરકારનો ખાલસા મુલક કેટલો છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ નકશામાં જે ગામની આસપાસ લીટી કરી છે તે પરથી આવી શકશે. વડોદરા સુરત પાસે આવેલું નવસારી, કડી પાટણ અને કઠીઆવાડમાં અમરેલી, દારકા એમ છૂટો છૂટો વેરાયલો મુલક છે. તે મુલકમાં લગભગ બધી જગાએ રેલ ગાડીઓ છે અને બીજી રીતે પણ કારભાર બહુ સારી રીતે કરવાની ગાયકવાડ સરકાર માળજી રાખે છે. તે રાજ્યમાં લોકોના સુધારા માટે કેટલાંક આગળ પડતાં પગલાં લેવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી છે અને લગ્નની ઉંમર ચૌદ વર્ષની કરાવવામાં આવી છે. વખતો વખત જીવાન વિદ્વાનોને વિદાયત મોકલી યોગ્ય શિક્ષણ આપવા માટે મહારાજા હમેશાં તૈયાર રહે છે, અને એકંદર રીતે સારાં અને આગળ પડતાં રાજ્યમાં જે જે સુધારા માલમ પડવા જોઈએ એવા ત્યાં હાખલ થતા જાય છે.

વડોદરા, કડી, નવસારી, અમરેલી, દારકા, સિદ્ધપુર પાટણ, મહે-આણા, હલોઈ વગેરે આ રાજ્યના જાણીતાં શહેરો છે. નકશામાં તે કોઠેલાં છે તેથી તે ક્યાં ક્યાં છે એ જોઈ શકશે. વડોદરા રાજધાનીનાં શહેર તરીકે, સિદ્ધપુર પાટણ એક જીનાં અને જાનાનાં ઠેકાણાં

તરીકે, અને દ્વારકા પણ બાલાનાં પવિત્ર સ્થળ તરીકે બાલીતાં છે. મહેસાણા એ રેલ્વેનું જંકશન અને ડભોઈ એક જીનું શહેર છે. આણંદ કન્યાળી પણ એક બાલાનું ઠેઠાણું છે અને નમદા નદીને કંઠે આવેલું છે.

મકરણ ૮ મું

—:—

ઉત્તર વિભાગ

યાદીરૂપ

નદી—ખનાસ, સરસ્વતી, સાગરમતી, મહી, નમદા, તાપી, ભાદર.

રણ—કચ્છનું રણ.

પર્વત—પાવાગઢ, ગીરનાર, શેત્રુંજી.

અખાત—કચ્છનો અને ખંભાતનો અખાત.

ખંદર—માંડવી, દ્વારકા, પોરખંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, બકરા-બાદ, ભાવનગર.

હવા ખાવાનાં ઠેઠાણાં—ડુમ્મસ, હજીરા, બાલાચડી, ચોરવાડ, ગોપનાથ અને તીથલ.

જાત્રાનાં ઠેઠાણાં—દ્વારકા, ડાકોર, આણંદ કન્યાળી, પાલીતાણા-શેત્રુંજી, ગીરનાર, કિલવાડા, બહુચરાણ અને અંબાણ.

જેવા લાયક સ્થળો—કળીરવડ, ગીરનાર, સોમનાથ, પાટણ, લસુંદ્રાના કુંડ, દુવા કંકણના કુંડ, ચાંપાનેર, રૂદ્રમાળ, આરા-સુર અને ધુમલી. સરખેજનો શેઝ પણ જેવા જેવો છે.

કુદરતી વિભાગો—કચ્છ અને કાઠીઆવાડ તો નકશામાં જોતાં જ માલમ પડે છે. તે સિવાયનો ભાગ ગુજરાતને નામે ઓળખાય છે, કે જેમાં ચરોતર, કાનમ, ભાલ વગેરે ભાગો છે.

રાજકીય વિભાગો:—

જીલ્લાનું નામ

મુખ્ય મુખ્ય શહેરો

૧ અમદાવાદ.

અમદાવાદ, વીરમગામ, ઘોઘા, ખાશઘોડા અને ઘોળકા.

૨ ખેડા.

ખેડા, નડિઆદ, કિમરેઠ, ડાકોર, કપડવંજ, મહેમદાવાદ, આણંદ, ઠાસરા.

૩ પંચમહાલ.	ગોધરા, ચાંપાનેર, હાલોલ અને દાહોદ.
૪ ભરૂચ.	ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને શુકલતીર્થ.
૫ સુરત.	સુરત, વલસાડ, ડુમસ, હજીરા, ઉદવાડા.
૬ થાણા.	થાણા, વસઈ, કલ્યાણ.

દેશી રાજ્યો:—

એજન્સી.	મોટાં શહેરો.
૧ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સી.	જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ, મોરબી, ભૂજ, માંડવી, પાલણપુર, રાધણપુર, રાજકોટ.
૨ મહીકાંઠા એજન્સી.	ઇંદર અને દાંતા.
૩ રેવાકાંઠા એજન્સી.	રાજપીપળા (નાંદોદ), છોટા ઉદેપુર, ખારીયા અને લુણાવટા.
૪ સુરત એજન્સી.	મચીન, ધરમપુર ને વાંસદા.
૫ ગેડાએજન્સી	ખંભાત.
૬ ગાયકવાડી રાજ્ય.	વડોદરા, ડભોઈ, પાટણ, નવઝારી, અમરેલી, દ્વારકા, વડનગર અને પેટલાદ.
૭ સ્વતંત્ર રાજ્ય.	દીવ, દમણ, ગોવા.
રેલ્વેનાં મોટાં જંકશનો.	અમદાવાદ, આણંદ, વડોદરા, વિરમગામ, મહેસાણા, વઢવાણ, રાજકોટ, ધોળા અને જેતલસર.
મોટાં સ્ટેશનો.	સુરત, ભરૂચ, રાજપીપળા, ભાવનગર, જામનગર, પોરબંદર, ખંભાત, ઉમરેડ, ડાકોર, ગોધરા, નડીઆદ.

પ્રકરણ ૯ મું

સિંધ વિભાગ

મુંબઈ ધલાકામાંનો છેક ઉત્તરનો ભાગ તે સિંધ વિભાગ છે. સિંધુ નદી પરથી તેનું નામ પડ્યું છે, એ તો તમે જાણો છો. તે વિભાગમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે, પણ વસંત ઋતુમાં સિંધુ નદીમાં રેલ આવે છે, તેથી આસપાસના બધા મુલકમાં પાણી છલ્લી જાય છે, અને તે પાણી વરસાદની ગરજ સારે છે. સિંધુ નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળે છે. હિમાલયમાં ખૂબ બરફ રહે છે. વસંત ઋતુમાં તે બરફ ઓગળવા લાગે છે અને તેથી તેનાં પાણીથી સિંધુ નદીમાં પૂર આવે છે.

નદીના પ્રવાહ પરથી જાણી શકશો કે તે વિભાગનો દક્ષિણ ભાગ નીચી જમીનવાળો છે. હંદ્રાબાદ પછી સિંધુ નદીના કાંટા થઈ જાય છે. તે કાંટાઓથી ત્રિકોણ જેવા ભાગ થઈ જાય છે. તે ભાગમાં નદીનો કાંપ એકઠો થાય છે, તેથી હવા સારી રહી શકતી નથી. મુખ આગળ બની રહેતા તેના ત્રિકોણ જેવા ભાગને અંગ્રેજીમાં ‘ડેલ્ટા’ કહે છે, મરાઠીમાં ચિમટા કે ઘોડા કહે છે અને ગુજરાતીમાં ‘પાણથળ’ કહી શકાય.

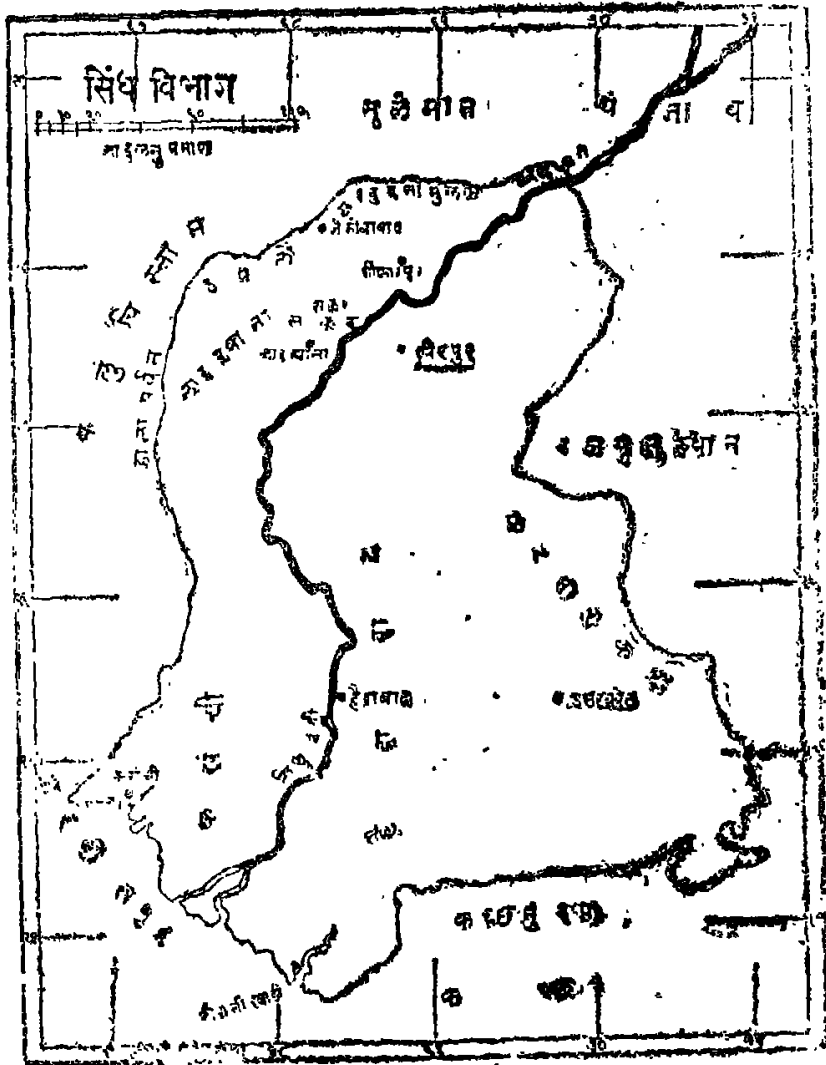
વરસાદ ઓછો હોવાને લીધે હવા સૂકી અને ગરમ રહે છે. ગરમ પ્રદેશમાં થાય તેવાં ફળો, જેવાં કે ખારેક, કેળાં, કેરી, નારંગી, દાડમ, અંજીર અને તરબુચ વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

ખેતીની ઉપજ પણ સારી થાય છે. ડાંગર, ઘઉં, બાજરા, તેલીબીયાં, વગેરે મુખ્ય છે. ‘ધજીયન’ નામનું ઉંચી જાતનું રૂ ત્યાં ઉત્પન્ન કરવાની અજમાયશ કરી હતી તે ફત્તેહમંદ થવાથી તેવું રૂ ત્યાં વધારે થવાનો સંભવ છે. ત્યાં ભાષા સિંધી અને નજીકના બલુચીસ્તાનની બલુચી એ બે મુખ્ય છે. લોકોનો મોટો ભાગ મુસલમાન છે. ચોથે ભાગે હિન્દુઓ છે, પણ પહેરવેશમાં (અને કંઈ કંઈ ખાનપાનમાં પણ) મુસલમાનોને મળતા થઈ ગયા છે.

સિંધમાં કરાંચી એ મોટું બંદર છે. અને તે ખીલવવામાં આવે તો કદાચ મુંબઈ સાથે પણ હરિકાઈ કરે તેવું છે.

સિંધમાં કમીશનર સાહેબ છે અને તેના તાબા નીચેના મુલકના છ જિલ્લાઓ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં ‘ઉપલો સરહદનો મુલક’

नकशे। न. ६.

નામનો જીલ્લો જરા જોખમવાળો છે, અરણ કે :તે હિન્દુસ્તાનનું નાકું છે. તે ભાગનું મુખ્ય શહેર જેકાબાબાદ છે. ‘જેકાબ’ નામના સાહેબે જુના ‘ખાનધર’ નામના શહેરની જગ્યાએ તે વસાવ્યું અને તે ઉપરથી તેવું નામ પડ્યું છે.

સિંધમાં કારીગરીમાં હૈદરાબાદ વખણાય છે. શેતરંજી તથા ચામ-કાની વસ્તુઓ સારી થાય છે. થરપારકર જીલ્લામાં તે બંને ઉપરાંત ધાબળી સારી થાય છે. ખૈરપુર સંસ્થાનમાં હાથીદાંતનું કામ, લાખનાં રમકડાં તથા તરવારની કારીગરી વખાણવા લાયક છે.

ખૈરપુર સંસ્થાનમાં રાજા મુસલમાન છે; તેનો જે ભાગ સિંધુ નદીની આસપાસ આવેલો છે તે ફળદ્રુપ છે, પણ બીજા બધા રેતાળ છે.

—:0:—

પ્રકરણ ૧૦ મું

મધ્ય વિભાગ

આ વિભાગમાં ખાનદેશ અને મહારાષ્ટ્ર કહેવાતો ભાગ આવેલો છે. ઘણું ભાગે ડુંગરાઉ અને જંગલોવાળો તે પ્રદેશ છે. જે જમીન ખેડવા લાયક છે, તેમાં રૂ અને અનાજ થાય છે. નાગિકમાં લીલી દ્રાક્ષ અને ખાનદેશમાં અળશી એ જાણવા જેવી પેદાશ છે. પુના પાસે દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી વગેરે મેવો પુષ્કળ થાય છે.

આ ભાગમાં ખાનદેશની ભાષા, મરાઠી મુખ્ય અને ગુજરાતી તથા મારવાડી છે. સોલાપુર જીલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કનડી ભાષા બોલાય છે. બીજા ભાગમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ધર્મ હિન્દુ ધણું ભાગે અને મુસલમાનો હોવાથી મુસલમાની ધર્મ પણ ખરો. ખ્રીસ્તીઓ થોડા છે અને પારસીઓ તો જુજ જ.

વિભાગનો ઘણો ખરો ભાગ ખાલસા છે. પહેલાં તે પેશ્વાઓના હાથમાં હતો, તેથી જ્યારે પેશ્વાઓનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યારે તે બધો અંગ્રેજ સરકારનો જ થઈ ગયો. થોડાંક નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તેમાં સતારા જાગીર જાણવા લાયક છે. તેમાં પણ ચાર નાનાં રાજ્યો છે. ભોર, ફલટાણ, ઔધ (અક્કલકોટ) અને જતા; તેમાંથી ભોર અને ઔધમાં ગ્રાહાણ રાજ છે, ફલટાણમાં રજપૂત અને અક્કલકોટમાં ભાંસલે કુટુંબના રાજ છે. સતારા જીલ્લાથી ચોખખાતો

બધા ભાગ શિવાજીનાં વંશમાં હતો, પણ તે વંશના છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી, તે ખાલસા કરી દેવામાં આવ્યો છે.

નદીઓ નકશામાં જુઓ. મુખ્ય શહેર તેમના પર આવેલાં છે તે બતાવ્યાં છે. ગોદાવરી મોટી અને પવિત્ર ગણાય છે. નાસિક પાસે તેનું માહાત્મ્ય વધારે છે. ત્યાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓના આશ્રમો હતા, અને પંચવટી કે જ્યાં શ્રી રામચન્દ્રજી વનવાસને વખતે રહ્યા હતા, તે પણ ગોદાવરી તટે જ છે.

પર્વતોમાં પશ્ચિમ તરફના પશ્ચિમઘાટ છે, કે જેના અમુક ભાગો ભોરઘાટ અને થળઘાટને નામે ઓળખાય છે. નાસિક પાસે પાંડવ ગુફાને નામે ઓળખાતી ગુફાઓ તથા લોનાવલા અગર લોનાલી પાસે કાલીની ગુફાઓ છે. આ ગુફાઓ ખૂબ લોકોની છે, અને આજથી ઠોઠ બે હજાર વર્ષ કિપર તે કરવામાં આવી હશે એમ અટકળ કરી શકાય છે.

આ વિભાગમાં રેલગાડી વિષે તો થોડુંક તમે જાણો છો. સુરતથી તાપ્તીવેલી રેલ્વે ખાનદેશમાં જાય છે, અને મુંબઈથી આવતી જી. આઈ. પી. પણ ઠોકે છે. જુઓ, રેલગાડીના નકશામાં, રસ્તા તથા મુખ્ય મુખ્ય સ્ટેશનો શોધી કાઢો. મુંબઈથી નાસિક જતાં ઇગતપુરી પાસે અને પુના જતાં કરજત પાસે 'રીવર્સિંગ' સ્ટેશનો હતાં. ડુંગરામાંથી આરપાર લોયરા (જેને મરાઠીમાં 'બોગદા' કહે છે તે) ખોદી કાઢ્યાં છે, એ વાત તો ગયે વર્ષે પણ લાણી ગયા છે. 'લુસાવળ' એ મોટું જકશન છે. રસ્તાઓ સંબંધે એક બાલુવા જેવી વાત એ છે કે, મુંબઈથી આગ્રા જવાની એક મોટી પાકી સડક જુના વખતમાં હતી; તે આ વિભાગમાં થઈને જાય છે. આ સડક ઘણી જુની હોવા છતાં હજી સારી સ્થિતિમાં છે.

આ વિભાગમાં હવા ઘણે ભાગે ઠોરી અને સૂકી છે. ઉનાળામાં તાપ બહુ લાગે છે. પુનામાં ચોમાસાની હવા ખાસ સુંદર અને ખુશનુમા રહે છે. મુંબઈ ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં ત્યાંજ રહે છે. નાસિક પાસે દેવલાલી સૂકી હવાને માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે. સતારા જિલ્લામાં મહાબળેશ્વરના શિખરપર બહુ ઠંડી રહે છે. ઉનાળામાં પણ ત્યાં બહુ સારી ઠંડી હવા રહે છે, તથા મુંબઈ ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબ ઉનાળામાં મહાબળેશ્વર રહે છે. પુનાથી નીકળતી રાઇલે મરાઠા રેલ્વેપર વડાર નામનું સ્ટેશન

છે, ત્યાંથી મહાબળેશ્વર જવાય છે. મહાબળેશ્વર પાસે પાંચઘણી છે તે પણ હવા ખાવાના ઠેકાણા તરીકે પ્રખ્યાત છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં તરીકે નાસિક અને પંઢરપુર જાણીતાં છે. નાસિકમાં ગોદાવરી નદી પવિત્ર ગણાય છે, અને સિંહસ્થ વર્ષમાં ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યાનું ખાસ પુણ્ય છે એમ મનાય છે, એટલે તે વર્ષમાં ઘણાં લોકો ત્યાં જાય છે. દર બાર વર્ષે સિંહસ્થ વર્ષ આવે છે. પંઢરપુરમાં વિઠોબાનું મંદિર છે અને દક્ષણી લોકોની પંઢરી વિઠોબા પર બહુ ગાઠ શ્રદ્ધા છે.

અહમદનગરમાં એક વખત ચાંદબીબી નામની રાણીએ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી, એ તો તમે ઇતિહાસમાં શીખશો. મોગલ રાજાએ અહમદનગરને ઘેરે ઘાલ્યો; રાજા ગુજરી ગયો, ત્યારે રાણીએ પોતે દુશ્મનનોને હડાવી કઢ્યા હતા. પુના એ પણ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. પેશ્વાઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. તેની પાસે ખડકી નામના ગામ પાસે ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ હતી, જે પછી ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ રાજ્યનો અન્ત આવ્યો હતો.

ખેતીની પેદાશની વાત તો આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. જુવાર, બાજરી, ઘઉં, તેલનાં બીજાં વગેરે છે. કાગળ બનાવવાનો નવો ઉદ્યોગ જાણીવા લાયક છે. નાસિક અને પુનાનાં ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણુ વખણાય છે. નાસિક જીલ્લામાં ચેવલા નામનું ગામ છે ત્યાં હાથનું વણાટકામ સાફ થાય છે.

આ વિભાગનો થોડો ભાગ-એ નાના તાલુકા, નિઝામના રાજ્યની હદમાં છે. (નકશામાં જુઓ.) જામખેડ તથા ખારસી એ બન્ને ઇલાકાની મુખ્ય હદ્દ બહાર હોવા છતાં આ ઇલાકામાં જ છે. જામખેડ અહમદનગર જીલ્લામાં તથા ખારસી સોલાપુર જીલ્લામાં છે.

—:૦:—

અકરણુ ૧૧ મું

દક્ષિણ વિભાગ

દક્ષિણ વિભાગમાં ઘણું ભાગે કાનડી ભાષા બોલાય છે, મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુંગરો આમાં નથી. આ વિભાગની જમીન ઉચી અને સપાટ છે.

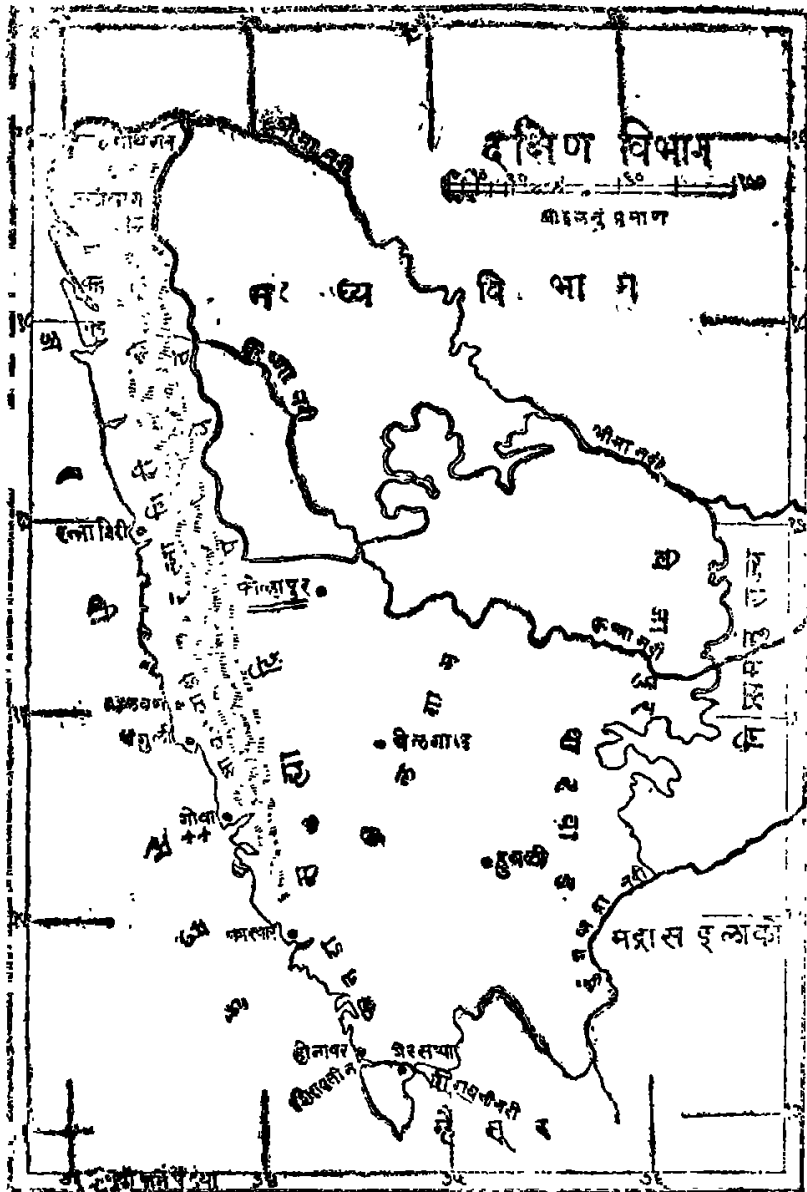
જમીનના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકાર, ઉંચાણ નીચાણ પ્રમાણે કેવા હોય છે, તે જરા બાણુવા જેવું છે. જ્યાં ડુંગરા વધારે હોય તે ઉંચી જગા હોય એ તો કહ્યા વગર પણ તમે સમજી શકો તેવું છે. વળી નદીના પ્રવાહ પરથી ઉંચી અને ઢળતી જમીન પારખી શકાય, એ તો તમોને કહેવાયું છે. જમીન ઉંચી અને ઉંચી થતી જાય તો ઢાળ, ટેકરી, ડુંગર અને પર્વત બને છે. નીચી નીચી ટેકરીઓ તે ધાર કહેવાય છે, જ્યાં બહુ ધાર હોય તેવી જગાને ધારોડ પ્રદેશ કહે. ધારથી મોટી ટેકરી, તેથી મોટા ડુંગર, અને બહુ મોટા હોય તે પર્વત કહેવાય. ઘણા ડુંગરા હોય તેવા ભાગને ડુંગરાઉ પ્રદેશ કહે. જ્યાં ડુંગર, પર્વત હોય ત્યાં 'ખીણ' પણ હોય. એ ટેકરી કે ડુંગરની વચ્ચે નીચી, ઉંડી, અને લાંબી જમીન હોય તેને ખીણ કહે.

જેમ ડુંગરાઉ મુલક હોય, તેમ કેટલીક જગાએ નીચી નીચી જમીન હોય, નીચી, ઉંડી, લાંબી અને સાંકડી હોય તો ખીણ કહેવાય, પણ નીચી જમીન સાંકડી નહિ પણ પહોળી વિસ્તારવાળી સપાટ હોય તો તેને નીચાણનો પ્રદેશ કહે છે.

કેટલીક જમીન એવી હોય છે કે ઉંચી અને ઉંચીજ થઈ, પછી પાછી ઉપરના ભાગમાં સીધી સપાટ થઈ ગઈ હોય છે. એટલે, પડખેના ભાગથી થોડાક ભાગ ઉંચા ગયો હોય તે ભાગ ટેકરી; પણ કોઈ કોઈ જગાએ એવું હોય કે અડખે પડખેની બધી જમીન એક સાથે ઉંચી અને ઉંચીજ હોય, અને ઉંચી થઈને પછી ઉપરનો ભાગ સીધો સપાટ હોય, એવી ઉંચી થતી જમીનને 'ઉચ્ચ પ્રદેશ' કહે છે.

દક્ષિણ વિભાગમાં આવો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. બહુ ડુંગરા નથી, પણ જમીનનો બધો ભાગ ઉંચો ઉંચો થઈ પાછો ઉપર સપાટ જેવો છે. વચમાં સહ્યાદ્રિ પર્વત આવી રહેલો છે. સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાંથી જે જે નદીઓ વહે છે, તે બહુ ટુંકી અને ઝડપ-બંધ વહેનારી છે, તેથી તે ભાગની નદીઓમાં ધોધ જોવા જેવા છે. એલગામ જીલ્લામાં ગોડાક પાસે ઘટપ્રમાનો ધોધ જોવા જેવો છે, અને કનડા જીલ્લામાં હોનાવર બંદર પાસે ગેરસખા નામનો શિરાવતી નદીનો ધોધ બહુજ વખાણાય છે. તે ધોધને માટે એક અંગ્રેજ લખે છે કે, જ્યારે તે ધોધ સંપૂર્ણ બહારમાં હોય છે ત્યારે તેનો દેખાવ એવો ઉત્તમ બની રહે છે કે, આખી દુનિયામાં તેની સાથે બીજા કોઈ દેખાવ બરાબરી કરી શકેજ નહિ. દરય ક્રીટની

नकशे नं. ८.

ઉચ્ચાધથી ત્યાં પાણી પડે છે, અને તે નીચે પાછું ૧૩૨ ફીટ ઉંડા ખાડામાં પડે છે.

આ વિભાગમાં જેમ કુદરતની આ મઝા છે તેમ પેદાશમાં અને ખનીજમાં પણ આ વિભાગ જેવી ઉત્તમતા ધરાવના ધીબા કોઈ ભાગમાં નથી. એલચી, સોપારી, અને મરી એ આ ભાગમાંજ થાય છે. સોનું, રૂપું પણ આ વિભાગના ધારવાડ જીલ્લામાં નીકળે છે. નાળીયેર, ડાંગર, ઘઉં, કપાસ વગેરે તો બધે થાય છે, તેમ આર્દ્ર પણ થાય છે. તેમાં પણ નાળીયેર, ડાંગર અને રૂ વિશેષ પાકે છે. ઉપર ગણાવેલ ચીજો ઉપરાંત વાંસ પણ આ વિભાગના એલગામ જીલ્લામાં થાય છે. એલગામનું નામજ વેલુગ્રામ-વેલુ=વાંસ, ગ્રામ=ગામ-છે. આ ઉપરાંત વૈંશુર્લામાં (રત્નાગિરિ જીલ્લામાં) કાબુ થાય છે, તથા એલગામ જીલ્લામાં સ્લેટના પથ્થર નીકળે છે. જંગલો પણ આ વિભાગના કોલાબા અને રત્નાગિરિ જીલ્લામાં આવેલાં છે. કોલાબા તાબાનાં જંગલોમાં સાગ અને સિસમ વખણાય છે. રત્નાગિરિ જીલ્લામાં વાંસ અને ખેર પુષ્કળ છે. એલગામ જીલ્લામાં પણ સદ્યાદ્રિ પર્વતની નજીકમાં ગીચ જંગલો છે. આ ઉપરથી, છોકરાઓ, તમે ભેઈ શક્યા હશે કે આ વિભાગમાં ઘણી નવી નવી વાત તમે વાંચી.

સાથે નકશો આપ્યો છે, તે વાંચી જીલ્લાઓ બુઓ, અને બંદરો તથા મોટાં શહેરો પણ શોધી નામ યાદ રાખા.

કોલાબા જીલ્લામાં દિરણમાં તથા ધીબા ભાગોમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે, તથા તે જીલ્લામાં, હવા ખાવાનું સ્થળ માથેરાન છે, તે તમે શીખી ગયા છે. મુંબઈના ઘણા શેઠીઆઓ ઉનાળામાં ત્યાં જાય છે, તે જાણતા હશે, જી. આઈ. પી. નાં નેરણ સ્ટેશનથી ત્યાં જવાય છે. ડુંગર પર નાની રેલ ગાડી ચલાવાઈ છે, એ ગયા વર્ષમાં તમને કહેવાયું છે, તેથી યાદ હશે.

રેલ ગાડીની પેઠે દરિયાઈ સફરની સગવડ આ વિભાગમાં સારી છે. અલિબાગ, રત્નાગિરિ, માલવણ, વૈંશુર્લા, કારવાર, અને હોનાવર એ સારાં બંદરો છે.

આ વિભાગમાં કોલ્હાપુરનું દેશી રાજ્ય કંઈકે મોટું છે. તેમાં પણ શિવાજીના વંશની એક શાખાનુંજ રાજ્ય છે. સતારામાં મોટી શાખા હતી, તે નાવારસ થવાથી અંગ્રેજ સરકારે તે ખાલસા કરી લીધું પણ કોલ્હાપુરમાં હજી બુની શાખાજ ચાલુ છે. ધીબા

રાજ્યોમાં સાવંતવાડી કે જેમાં સોપારી, કાબુ ઉપરાંત કોકમનાં ઝાડ પુષ્પ છે તે તથા સીદીનું અંસ્થાન જંજીરા એ બે બાણવા જેવાં છે; કાઠિયાવાડમાં બાકરાબાદનું રાજ્ય પણ આ રાજાઓના વંશવાળાનુંજ છે. જંજીરા શબ્દ અરબી જંજીરા એટલે ટાપુ ઉપરથી પડ્યો છે. એની રાજધાની નાના ખેટમાં છે, તે પરથી નામ પડ્યું છે.

ફીરંગીઓનું ગોવા જેનું જીનું નામ પાંજીમ છે, તે આ વિભાગને લગતું છે. આ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. અને પોર્ટુગલ દેશના લોકો જેને ફીરંગી કહીએ છીએ તેનું તે છે, એ વાત તો તમે શીખી ગયા છો. પોર્ટુગલ દેશમાં પહેલાં રાજા શહેનશાહ હતા, પણ હવે તો તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થઈ ગયું છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તે કેવું હશે, એ તો તમે આગળ ઉપર શીખશો. હમણાં એટલુંજ યાદ રાખશો તો બસ છે, કે તેવાં રાજ્યોમાં બધી સત્તા પ્રજાનાજ હાથમાં હોય છે. વંશ પરંપરાથી આદ્યા આવતા રાજાઓ નહિ, પણ પ્રજા જેને પસંદ કરી રાજા બનાવે તે રાજા રહેવાય.

પોર્ટુગલના લોકોએ રાજા સામે થઈ, તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી રાજ્યનો રાજા પોતેજ નીમવાનું માથે લીધું. પ્રજાનીજ જેમાં કુલ સત્તા હોય-રાજા ઉપરી ખરા, પણ તેને પ્રજાજ નીમે-તેવાં રાજ્યને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહે છે.

નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો પાને ૩૦ મે આખ્યાં છે, તે બધાં મોટા નકશામાં ભઈ શોધી કાઢો.

—:O:—

પ્રકરણ ૧૨ મું

મુંબઈ ઇલાકો

યાદીરૂપ

સીમા:—

ઉત્તરે—ખલુચિસ્તાન, પંજાબ અને રજપુતસ્થાન.

પૂર્વે—મધ્ય હિન્દ એજન્સી, મધ્યપ્રાન્તો અને નિઝામનું રાજ્ય

દક્ષિણે—મદ્રાસ ઇલાકો અને મહેસુર.

પશ્ચિમે—અરબી સમુદ્ર.

ક્ષેત્રક્રમાં:—

ખાલસા	૧૨૨૬૮૪	ચોરસ માઈલ છે.
દેશી રાજ્યો	૬૫૭૬૧	ચોરસ માઈલ છે.
વડોદરાનું	૮૦૮૭	ચોરસ માઈલ છે.

રાજકિય વિભાગ:—

૧ સિંધ વિભાગ.	૨. ઉત્તર વિભાગ,
૩ મુંબઈ બેટ.	૪. મુંબઈ પરા વિભાગ.
૫ મધ્ય વિભાગ.	૬. દક્ષિણ વિભાગ.

કુદરતિ વિભાગ:—

૧ ગુજરાત, ૨ કચ્છ, ૩ સિંધ, ૪ મહારાષ્ટ્ર, ૫ અનંડા.
ઉપર ગણાવેલા રાજકીય વિભાગોના પેટા વિભાગો
અને મુખ્ય શહેરો

સિંધ વિભાગ:—

જલ્લા	મુખ્ય શહેરો.
કરાંચી	કરાંચી, ઠંઠા.
હૈદરાબાદ	હૈદરાબાદ.
થરપારકર	ઉમરકોટ.
સક્રર	સક્રર, શિકારપુર.
લારખાના	લારખાના.
ઉપલો સરહદનો મુલક	જેઠોખાખાદ.

દેશી રાજ્ય:—

ખૈરપુર સંસ્થાન ખૈરપુર.
ઉત્તર વિભાગ તથા મુંબઈ પરા વિભાગની બિગત
અપાઈ ગઈ છે.

મધ્ય વિભાગ

પશ્ચિમ ખાનદેશ	ધુળીયા.
પૂર્વ ખાનદેશ	જળગામ, ભુસાવળ.
નાશિક	નાશિક અને દેવલાલી.
અહમદનગર	અહમદનગર.
પુના	પુના અને લાનોલી.
સતારા	સતારા અને મહાબળેશ્વર
સોલાપુર	સોલાપુર, ખારસી અને પંદરપુર.

દેશી રાજ્યો

સતારા ભગીર-ફલટણ, ભોર ઔધ અને જતા.
મહેવાસી પરગણાં.
સુરગણાનો મુલક.

દક્ષિણ વિભાગ

વિજયપુર	વિજયપુર.
બેલગામ	બેલગામ.
ધારવાડ	ધારવાડ અને હુબલી.
અનડા	અરવાર અને હોનાવર.
રત્નાગિરિ	રત્નાગિરિ અને વેંગુલી.
કોલાબા	અલિબાગ ને ઉરણ.

દેશી રાજ્યો

કોલ્હાપુર, સાંગલી, મિરજ, જમખંડી, કુરુંદવાડ, મુધોળ,
રામદુર્ગ, સાવતવાડી, જત, ડકળાપુર અને જંજીરા.

સ્વતંત્ર પેરદેશી રાજ્યો—દિવ, દમણ અને ગોવા.

પહાડો—હાલા, વિન્ધ્યાચળ, સાતપુડાના કાંટાઓ, સહ્યાદ્રિ,
ગીરનાર અને શેત્રુંજી.

નદી—સિન્ધુ, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, મહી, સાબર-
મતી, તુંગભદ્રા અને બનારસ.

ધોધ—સુરપાણ, ગેરસખા અને ગોકાક.

રણ—કચ્છ અને થરપારકર.

અખાત—કચ્છનો, કોરીનો અને ખંભાતનો.

ખંદર—કરાચી, માંડવી, મુંબઈ અને અરવાર.

વસ્તી—ખાલસા—૧ કરોડ ૯૯ લાખ.

દેશી રાજ્ય—૭૦ લાખ.

વંડોદરા—૨૦ લાખ.

ધર્મ—હિન્દુ, જૈન, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, ચાહુદી.

ભાષા—ગુજરાતી, સીંધી, કચ્છી, મરાઠી, અનડી અને ઉર્દુ.

હુવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—ઉત્તર વિભાગમાં છે તે ઉપરાંત—

માથેરાન, મહાબળેશ્વર, પાંચઘણી અને દેવલાલી.

બત્રાનાં ઠેકાણાં—ઉત્તર વિભાગ ઉપરાંત પંદરપુર અને
નાશિક ત્રંબક.

જેવા લાયક સ્થળો—ધારાપુરીની ગુફા, કનેરીની ગુફા, કાર્લીની ગુફા, સુરપાણનો, ગોઝકનો અને ગેરસખાનો ધોધ, વિજાપુરનો ધુમ્મટ. આ ઉપરાંત બીજાની અને હવા ખાવાની જગાઓ.

રેલ ગાડીઓ:—

૧ બી. બી. સી. આઈ., ૨ જી. આઈ. પી. અને ૩ સધર્ન મરાઠા. બી. બી. નાં મુખ્ય સ્ટેશનો—મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, આણંદ, નડિયાદ અને અમદાવાદ.

જી. આઈ. પી. નાં—મુંબઈ, કલ્યાણ નાસિક અને પુના. સધર્ન મરાઠાનાં—પુના, વડાર, મીરજ, જેલગામ, ધારવાડ, હુમલી. આ મુખ્ય લાઇનો છે. બીજા કાંટાઓ તો ઘણા છે.

મુંબઈ છલાસ વિષે એક વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. તે એ કે—ગેરસખાનો ધોધ અને વિજાપુરના રોજનો ધુમ્મટ: આ બન્નેનો જોટો આખી દુનિયામાં બીજે ક્યાંય પણ મળે તેમ છેજ નહિ. ઉપરાંત ધારાપુરીની ગુફા અને કાર્લીની ગુફાઓ પણ દુનિયામાંની જુની પંકાયેલી, ગુફાઓમાંની છે.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૩ મું

નકશો કેમ વાંચવો
અક્ષાંસ, રેખાંશ

તમે ગયા ધોરણની ચોપડીમાં પૃથ્વીના ગોળાના બે નકશા જોયા છે, તે યાદ છે? જુઓ તેમાંથી એક ફરી આપ્યો છે. એક ઉર મે પાને છે, તેમાં વાંકી વાંકી લીટીઓ છે, તે જુઓ છો? થોડી ઉત્તર દક્ષિણ કાઢી છે અને થોડી પૂર્વ પાશ્વમ કાઢી છે. તે બધી શા માટે છે તે કહી શકશો? તેના ઉપર આંકડા માંડ્યા છે તે જોઈ શકો છો? તે લીટીઓ, એક જગાએથી બીજી જગા કુટલી છેટી છે તે બતાવવા માટે કાઢી છે. પૃથ્વી ગોળ છે. તેની વચ્ચે બરાબર મધ્યમાંજ એક લીટી ધારવામાં આવે છે. નકશામાં જુઓ, જે બરાબર વચમાં, તદ્દન સીધી છે તે તેજ લીટી છે, અને તેને વિષુવવૃત્ત અથવા ભૂમધ્ય રેખા કહે છે. તે લીટીથી પૃથ્વીના બે છેડાને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે. તે લીટી—વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર તરફના ૬૦ ભાગ કર્યા છે અને દક્ષિણ તરફના ૬૦ ભાગ કર્યા છે. એટલે બધા મળી ૧૮૦ ભાગ

કયાં છે. અધા મળી ૧૮૦ ભાગ થાય. તે ભાગમંથી દરેક ભાગને 'અંશ' કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ડીગ્રી' કહે છે, ભૂમધ્ય રેખા અગર વિષુવવૃત્તથી કેટલું અંતર છે તે બતાવવા માટે છે. કેટલા અંશ છેટે છે એમ તે પરથી કહી શકાય. તે લીટીઓને અક્ષાંશ કહે છે. અક્ષાંશ એટલે શું તે સમજ્યા ? પૃથ્વીના ગોળાની ધરાખર વચમાં એક લીટી કદંપી છે, તે ભૂમધ્યરેખા અગર વિષુવવૃત્ત, એ વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણ તરફનું છેટું બતાવવા જે લીટીઓ દેખવામાં આવી છે તે અક્ષાંશ. ઉત્તર અક્ષાંશ, અને દક્ષિણ તરફના દક્ષિણ અક્ષાંશ; બુધ્ધો, ગોળાના ચિત્રમાં તેના ઘેરાવ પાસે જે આંકડા લખ્યા છે, તે અક્ષાંશના છે. વિષુવવૃત્ત પાસે શૂન્ય છે. નીચે ૨૦, ૪૦ એમ છે તે દક્ષિણ અક્ષાંશ, ઉપર તેમજ છે તે ઉત્તર અક્ષાંશ છે. અંશ-ડીગ્રી-જણાવવાની નિશાની આંકડા ઉપર નાનું પોલું ° મીડું છે. જેમ કે દશ અક્ષાંશ બતાવવા હોય તો ૧૦° આવી રીતે મૂકાય. ઉત્તર દશ અક્ષાંશ કહેવા હોય તો ઉ એમ લખાય.

નિશાળમાંના હિન્દુસ્થાનના નકશાના અક્ષાંશ જુઓ—તે ઉત્તર અક્ષાંશ છે. લંકાની ઉત્તરે ૧૦° છે. પછી ૧૫°, ૨૦° એમ છે. કાશ્મીર ૩૫° અક્ષાંશ પર છે. આપણું મુંબઈ ૧૫° અને ૨૦° ની વચ્ચેમાં છે અને તે અક્ષાંશ ૧૮° અને ૧૯° ની લગભગ વચ્ચેમાં છે.

જેમ ઉત્તર દક્ષિણનું અંતર જાણવા માટે અક્ષાંશ છે તેમ પૂર્વ પશ્ચિમની લીટીઓ જે અંતર દેખાડે છે તેને રેખાંશ કહે છે. પૂર્વ પશ્ચિમનાં અંતર માટે મધ્ય રેખા એકે નક્કી કરેલી નથી. દેશદેશના લોકો પોતપોતાને માટે તેવી કલ્પના કરી લે છે. હિન્દુ જ્યોતિષિઓ—ઉર્જિની—હાલનાં ઉર્જિનથી શરૂઆત કરતા. અંગ્રેજો લંડન પાસેના ‘ગ્રીનીચ’ નામના ગામથી શરૂ કરે છે. ‘ગ્રીનીચમાં’ મોટી વેધશાળા છે, તેથી ત્યાંથી શરૂ કરવાનું પસંદ કર્યું છે. કોઈ વળી બીજા ગામથી પણ શરૂ કરે છે. જ્યાંથી શરૂ કરે ત્યાં શૂન્ય ગણાય છે. પછી પૂર્વ રેખાંશ અને પશ્ચિમ રેખાંશ એમ ગણાય. જુઓ, પૃથ્વીના અર્ધગોળમાં ભૂમધ્ય રેખા પર જે આંકડા માંડ્યા છે તે રેખાંશના છે. તેમાં એકની પાસે કાંઈપણ આંકડો નથી. તે શૂન્ય છે. પછી પૂર્વ તરફ ૨૦, ૪૦, ૬૦ એમ માંડ્યા છે. પશ્ચિમ તરફ એકલો ૨૦ જ આવ્યો છે બીજા આંકડા બીજા ગોળામાં હોય.

અક્ષાંશ રેખાંશથી અંતર જાણવામાં આવે તેમ ગરમી થંડી તથા સૂર્યોદય વગેરે પણ જાણી શકાય છે, પણ તે બધી વિગતનું તમારે અભ્યાસે કાંઈ કામ નથી. અભ્યાસે માત્ર એટલું યાદ રાખો કે અક્ષાંશ તે વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર દક્ષિણનું છેટું બતાવનારી કલ્પેલી લીટીઓ છે, અને રેખાંશ એ એક નક્કી કરેલા સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમનું છેટું બતાવનારી લીટીઓ છે. બરાબર અંતર ન જાણાય તો નકશો ખરો ન કાઢી શકાય, માટે નકશો કાઢતાં તે બંને લીટીઓનું ‘પાકું’ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૪. મું.

હિન્દુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ

હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહ અંગ્રેજોના રાજ છે. ૧૯૧૨ માં તેઓ સરકાર જ્યારે આર્હિ—મુંબઈમાં પધાર્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન તથા સત્કાર માટે બધાં છોકરાંને ધજા વાવટા આપી ખિસાર્યા હતાં અને છોકરાંઓને ધનામ પણ મળ્યાં હતાં. તેમનાં ચિત્રો તમારી નિશા-

ળમાં તમે રાજ જુઓ છો. શહેનશાહનું નામ જ્યોર્જ છે. તે નામના પાંચમા રાજ હોવાથી પાંચમાં જ્યોર્જ કહેવાય છે. એઓ નામદાર આપણા શહેનશાહ છે. લગભગ આખું હિન્દ એઓને તાબે છે. દેશી રાજ્યો પણ છે ખરા; દેશી રાજ્યોમાં મોટા હોય છે તેમને તો શહેનશાહ પોતાના મિત્ર અને મદદનીશ તરીકે સ્વીકારે છે. બીજા ખંડીઆ રાજ ગણાય છે. હિન્દમાં થોડો ઘણો ભાગ બીજા પરદેશીઓના હાથમાં છે. તેઓ અંગ્રેજ સરકારથી સ્વતંત્ર છે. થોડા દેશીઓ પણ સ્વતંત્ર છે. તેમનો મુલક નેપાળ અને ભૂતાન છે. નકશામાં જુઓ, તે દેશો હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા છે. દેશી રાજ્યોના હાથમાં અને સ્વતંત્ર છે. પરદેશીઓમાં ફીરંગી અને ફ્રેન્ચ લોકોનો મુલક છે, તે તો તમે શીખી ગયા છો. આ સિવાયના બીજા બધા ભાગના રાજ શહેનશાહ જ્યોર્જ છે.

જ્યોર્જ હિન્દુસ્થાનના શહેનશાહ છે અને અંગ્રેજોના રાજ છે. અંગ્રેજ લોકોનો રાજ્યવહીવટ જુદી જાતનો છે. તમને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષે જરા કહ્યું છે. અંગ્રેજોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, પણ બીજાં રાજ્યો પેઠે રાજ લોકો ચુ'ટી કઢતા નથી, પણ વંશપરંપરાથી કિતરે છે. આપણે ત્યાં દેશી રાજ્યો છે તેમાં પણ રાજ્યો વંશપરંપરાથી કિતરી આવે છે. પણ આપણને-લોકોને-રૈયતને-પ્રજાને-કામકાજમાં કંઈ ભાગ મળતો નથી. રાજ્યોજ સર્વોપરિ છે. રાજ્યોની ઇચ્છા એજ કામમાં આવે. અલખત રાજ કંઈ ધોરણ વિરૂદ્ધ તો નજ વર્તી શકે. આગળના વખતમાં તો ભાચાતો, અમલદારો, વેપારીઓ અને કરીગરો બધાનું જોર એજ પ્રમાણમાં રાજ્યો ઉપર ચાલતું. વાલ્મીકિ રામાયણમાં અને શિવાજીએ કરેલ રાજ્યબંધારણમાં પ્રધાનમંડળ અને લોકોના પ્રતિનિધિની વાતો આવે છે. પણ હાલના દેશી રાજ્યોમાં તેવું નથી. તેવાં રાજ્ય તો હવે કુલ મુખત્યારીવાળાં ગણાય છે. પ્રજાસત્તાકની વાત કરી છે તેવાં રાજ્યોમાં લોકો ધારે તેજ થાય. અંગ્રેજના રાજ્યનો વહીવટ આ યેની વચ્ચેનો છે. લોકોના મત માટે લોકોના ચુ'ટી કઢેલા સભાસદોની મોટી સભા બોલાવાય છે. તે સભા અમલદારો નીચે છે. તે સભા અને અમલદારો બંને સાથે મળી એક પાર્લામેન્ટ કહેવાય છે. રાજ્ય પાર્લામેન્ટના મત પ્રમાણેજ કામ કરવું જોઈએ એવી પદ્ધતિ છે. પણ એક તો રાજ્યો વંશપરંપરાથી કિતરી આવે તે અને બીજા જેમાં રાજને ફાવે તેમાં પાર્લામેન્ટથી વિરૂદ્ધ મત તે આપી શકે તે; આ બે હકીકતથી અંગ્રેજોનું રાજબંધારણ પ્રજાસત્તાકથી જુદું પડે છે.

અંગ્રજોના અમલથી આપણામાં રાજસંબંધની જાગૃતિ થતી આવે છે, અને સરકારે આપણને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપ્યું છે, તથા ઇલાકાના કારભારી મંડળમાં પણ દેશી બેસી શકે છે, એ તો તમને કહ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં ઇન્ડિઆ કાઉન્સિલ છે, તેમાં પણ હિન્દીઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, એ તમારે સૌએ જાણવું જોઈએ.

ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટ અને શહેનશાહ એક ઇન્ડિઆ કાઉન્સિલ તથા 'સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિઆ' નીમે છે. હિન્દુસ્થાનના રાજ્યવહીવટ પર તે અમલદારો દેખરેખ રાખે છે.

હિન્દુસ્થાનમાં સૌથી ઉપરી વાઇસરોય સાહેબ છે એ તમે જાણો છો. આખા હિન્દના ચોખ્ખા પ્રમાણે નાના મોટા ભાગો ક્યાં છે, અને લોકોની સ્થિતિ તથા મુલકની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ તે ભાગો પર ઉપરી નીમ્યા છે. ત્રણ મોટા ભાગ છે તેને ઇલાકા કહે છે. બુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળ; તેથી નાના પ્રાન્ત કહેવાય છે. તેમાં કોઈ પર ગવર્નર કે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અને કોઈ પર કમિશનર નામના અમલદારો નીમાય છે. તે દરેક અમલદારની સત્તા જરૂરીઆત પ્રમાણે વધારે ઓછી નક્કી કરવામાં આવી છે.

નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મદદ કરવા બે મંડળો છે; એક કારભારી મંડળ અને બીજું કાયદા ઘડનારું. આપણા ઇલાકામાં છે તેમજ તે મંડળો 'ઇમ્પીરીયલ' બાદશાહી-મંડળો કહેવાય છે. કારભારી મંડળ અને નામદાર વાઇસરોય મળી 'હિન્દી સરકાર' કહેવાય છે.

દેશી રાજ્યોમાંનાં મોટાં રાજ્યો નામદાર વાઇસરોયના અમલ નીચે છે. તેથી નાનાં ઇલાકાના ગવર્નરના હાથ નીચે, તેથી નાનાં કમિશનરના હાથ નીચે એમ છે, એ તો હવે તમે સમજી ગયા હશે. રેસીડન્ટ, એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર, પોલિટિકલ એજન્ટ એવાં નામ તે તે રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અંગ્રેજ અમલદારોનાં છે તે પણ તમે જાણતા હશે. પોલિટિકલ-એજન્ટમાં એજન્ટનો અર્થ શો, અને તેવું નામ કેમ પડ્યું વગેરે તમારે હમણાં જાણવાની જરૂર નથી.

દરેક દેશમાં રાજ્ય કરવા માટે લશ્કર તો જોઈએજ. હિન્દુસ્થાનમાં પણ લશ્કર છે. થોડુંક પરદેશી એટલે અંગ્રેજ સિપાઇઓનું છે. બીજું દેશી-હિન્દી સિપાઇઓ-નું છે. લશ્કરીખાતું લગભગ જુદુંજ ગણાય છે. તેનો ઉપરી કમાન્ડર ઇન્ ચીફ એટલે મુખ્ય સેનાપતિ કહેવાય છે.

આ સિવાય તમારે જાણવા જેવી હકીકત માત્ર રાજ્યના

ઉપજ-ખર્ચની છે. ઉપજ ખેતીની મહેસુલ, રેલ્વેની ઉપજ, મીઠું, અફીણપરના કર, માલપર જકાત તથા ટપાલ, તાર ખાતાં વગેરેથી થાય છે. ખર્ચમાં લશ્કરી ખર્ચ, સરકારી અમલદારોના પગાર, તથા લોકો માટે ખાંધકામ થાય તે વગેરેનો થાય છે.

ઉપર આપેલી વિગતથી તમે સમજી શકો છો કે, હિન્દુસ્થાનમાં રાજકારભાર માટે ચાર પ્રકારના વિભાગ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. અંગ્રેજોનો ખાલસા મુલક.
૨. અંગ્રેજ સરકારના તાબા હેઠળનાં દેશી રાજ્યો.
૩. સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યો.
૪. સ્વતંત્ર પરદેશી રાજ્યો.

છેલ્લેથી ગણતરી કરીએ તો સ્વતંત્ર પરદેશી રાજ્યો એ લોકોનાં ફીરંગી અને ફ્રેન્ચનાં. દિવ, દમણ, અને ગોવા ફીરંગીનાં. પોંડીચેરી, કરીકલ, માહી, ચાનાન, અને ચંદ્રનગર ફ્રેન્ચનાં છે. સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યો નેપાળ અને ભુતાન છે.

દેશી રાજ્યોમાં મોટાં નામદાર વાઘસિંચેને તાબે—વડોદરા, મહેસુર, નિઝામ, કાશ્મીર તથા રજપુતાના અને મધ્યહિન્દ એજન્સી; તેથી નાનાં ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબને તાબે, તેથી નાનાં પ્રાંતના કમીશનર સાહેબને તાબે, તેથી નાનાં જિલ્લાના કલેક્ટરને તાબે. થોડાં ઘણાં દેશી રાજ્યો મળી એજન્સી; એજન્સી મોટી હોય તો તેમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર અને નાનીમાં પોલીટિકલ એજન્ટ રહે છે.

ખાલસા મુલકના ભાગે કયાં છે તેમાં ત્રણ મોટામાં ગવર્નરો નિમાય છે. તે ત્રણને ઇલાકા કહે છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા એ ત્રણે ઇલાકા છે. તેથી નાના વિભાગોમાં પણ હવે તો ગવર્નરો સુકરર કરવામાં આવ્યા છે. પંજાબ, બિહાર, અને ઓરિસ્સા, સંયુક્ત પ્રાંતો મધ્ય પ્રાંતો, આસામ, અને બ્રહ્મદેશમાં હવે ગવર્નરો છે. તેથી નાના ભાગો પર કમીશનરની દેખરેખ છે. તે ભાગો બ્રિટીશ બલુચિસ્તાન, વાયવ્ય ત્રિલોકનો મુલક, અજમેર, મહેરવાડા, કુર્ગ, દીલ્હી અને આન્દામાન અને નિકોબાર છે. આ બધા સાથેના નકશા નં. ૯ માં બતાવ્યા છે. તે જોઈ વાકેફ થાઓ. તે વિષે ટુંક હકીકત હવે આવતા પ્રકરણમાં તે ભાગના નકશા સહિત આપી છે.

हिंदुस्तान

काश्मीर

अफगानिस्तान

पञ्जाब

मलेशिया

अरब सागर

बंगालो उपसागर

हिन्द महासागर

0 50 100 150 200

મકરણ ૧૫ મું

નિઝામનું રાજ્ય, મહેસુરનું રાજ્ય, મદ્રાસ ઇલાકો

મુંબઈ ઇલાકાને લગતું એક તરફ નિઝામનું રાજ્ય છે. આપણા ઇલાકાનું વડોદરાનું રાજ્ય જેમ નામદાર વાઈસરોય સાહેબની સીધી હેખરેખ નાચે છે, તેમ જ નિઝામનું રાજ્ય પણ નામદાર વાઈસરોય સાહેબની સીધી હેખરેખ નીચે જ છે. આ રાજ્યમાં રેસીડન્ટ રહે છે. રાજા મુસલમાન છે. નિઝામનું રાજ્ય વડોદરાના રાજ્યથી લગભગ ૧૦ ઘણું મોટું છે. કેપજ ઠીક ઠીક છે. નદીઓ તો મુંબઈ ઇલાકામાંની જ આગળ વહી, તે રાજ્યમાં જાય છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા અને તુંગભદ્રા; આ નદીઓ સરકારના મુલકમાં થઈ વહે છે.

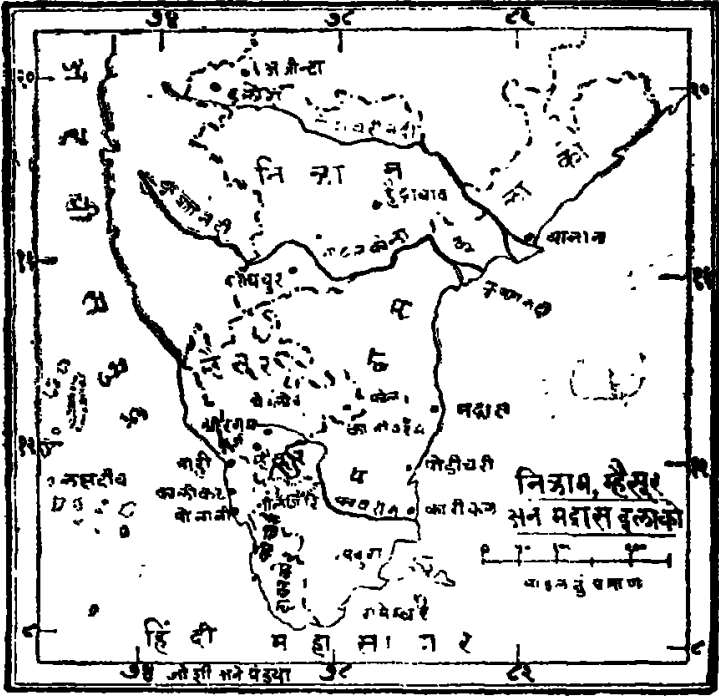
અજીન્દા નામનો ડુગર છે, જેમાં અજીન્દાની ગુફાને નામે યોળાખાતી ઔદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે. બધી મળી ૨૯ ગુફાઓ છે અને લેમાંની એક તો આખા હિન્દુસ્તાનની ગુફાઓમાં સૌથી જુનામાં જુની કહેવાય છે. આ રાજ્યમાં ખીજી જાણવા જેવી ક્ષેત્રોની ગુફાઓ છે. ત્યાં દોહતાખાદથી જઈ શકાય છે. આ ગુફાઓમાં ઔદ્ધોની, જેનોની અને બ્રાહ્મણોની એમ ત્રણે ધર્મોની ગુફાઓ છે. બ્રાહ્મણ ધર્મની ગુફાઓમાં ‘કૈલાસ’ ના નામથી યોળાખાતી ગુફા વિસ્મય પમાડે તેવી ભવ્ય અને સુંદર છે.

આ રાજ્યમાં પહેલાં ગોવળકેંડા પાસેથી હીરા નીકળતા. કાચલાની ખાણો હાલ પણ ત્યાં છે. પેદાશમાં અનાજ, તેલનાં બીજાં અને રૂ મુખ્ય છે. વસ્તીમાં ઘણે ભાગે મુસલમાન છે. ભાષા ઉર્દુ, તેલુગુ, મરાઠી અને કનડી બોલાય છે.

રાજધાનીનું શહેર હૈદરાબાદ છે. મુંબઈથી જી. આઈ. પી. ગાડીનો એક રાયચુર મેઈલ જાય છે, તે રાયચુર આ રાજ્યમાં છે.

મહેસુર

નિઝામ રાજ્યની દક્ષિણે મહેસુર રાજ્ય છે. તેમાં હિન્દુ રાજા છે. પહેલાં હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાને તે જિતી લીધું હતું. પરંતુ ત્યાર પછી તે આગલા હિન્દુ રાજાના વંશને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ રાજ્યનો સરકાર બહુ વખાણવા લાયક છે. કેળવણી માટે બહુ

સારી વ્યવસ્થા છે. અને સુધારાની, હુન્નરકળાની અને બીજી દેશો-
હયની સારી બાબતોમાં તે આગળ પડતું છે. આ રાજ્ય પણ નામદાર
વાઇસરોય સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચે છે. આ રાજ્યમાં કાલર
નામની સોનાની ખાણો છે, તેમાંથી સોનું નીકળે છે. ત્યાં કેટલીક
અંગ્રેજ કંપનીઓ કામ કરે છે, અને જથ્થાબંધ સોનું કાઢે છે. રાજધાનીનું
શહેર મદ્રાસ છે. રેસીડન્ટ બેંગલોરમાં રહે છે; ત્યાં બાણીતા પારસી
ગૃહસ્થ ટાટાએ બત્રીશ લાખ રૂપીઆની અસાધારણ રકમ આપ્યાથી,
વિજ્ઞાનની શોધખોળ માટે એક મોટી સંસ્થા ઉઘાડવામાં આવી છે.

મદ્રાસ ઇલાકો

મુંબઈ ઇલાકાના જેવો જ બીજો મદ્રાસ ઇલાકો છે. મદ્રાસ એક
બાણીતું ખંદર છે, તેને સુધારવા માટે ઘણા ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે,
પરંતુ તે બેઠકે તેલું સાફ થયું નથી. મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબના
હાથ નીચેનો મુલક તે મદ્રાસ ઇલાકો. તે ઇલાકાના પણ લાગ કર્યો

છે અને તેની નીચે દેશી રાજ્યો પણ છે. દેશી રાજ્યમાં મુખ્ય ગ્રાવણકોરનું છે. નક્શામાંથી તે શોધી કાઢો.

આપણા ઇલાકામાં જેમ ફીરંગીનાં થોડાં ગામ છે, તેમ આમાં ફ્રેન્ચ લોકોનાં છે. ફ્રેન્ચ લોકો યુરોપના ફ્રાન્સ નામના દેશના વતની છે. પહેલાંના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજી સાથે સારી રીતે હરીફાઈમાં ઉતર્યા હતા, પણ તેમાં તેઓ ક્ષવી શક્યા નહિ. હમણાં તો તેમનાં હાથમાં કારીકલ (કવેરીના મુખ પાસે), ચાનાન (ગોદાવરીના મુખ પાસે), માહી (મલખાર કિનારાપર) અને સૌથી મોટું પાંડીચેરી; એ ચાર આ ઇલાકામાં છે. ચંદ્રનગર ખંગાળામાં હુગલી નદીપર છે તે પણ ફ્રેન્ચનું છે, તે મગી પાંચ છે. આ લોકોના કારભાર માટે એક ગવર્નર જનરલ છે અને તે પાંડીચેરીમાં રહે છે.

આ ઇલાકામાં ગરમી વધારે રહે છે; દક્ષિણ ભાગમાં લોકો ઘણાં કપરાં પહેરી શક્તા નથી, અને શરીરે ચંદન ચોપડે છે. કોઈ મળવા આવે ત્યારે સત્કારમાં ચંદનનો લેપ આપવાનો રિવાજ છે. સુખડ આ ભાગમાં પુષ્કળ થાય છે. તેમ આ, ખુંદ, સિંકોના અને ગરમ મશાલા પણ પુષ્કળ થાય છે.

એમ કહે છે કે સંસ્કૃત વિદ્યાએ જ્યારે કાશી છોડ્યું ત્યારે તે આ ભાગમાં આવીને રહી. આ વાત ઘણું અંશે ખરી છે. સંસ્કૃત ભાષાના અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઘણા વિદ્વાનો આ ભાગમાં રહે છે. તેમ ધર્મની ભાવના પણ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની છે. કાંચીવરમ નામના ગામમાં, શિવ-કાંચી અને વિષ્ણુ કાંચી, મદુરામાં મહાદેવનાં હહેરાંઓ અને શ્રીરંગમાં વિષ્ણુનાં હહેરાં ભવ્ય, સુંદર અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે. આ બધાં ઉપરાંત કન્યાકુમારી તથા રામેશ્વરનો ખેટ અને સેતુ એ હિન્દુઓનાં જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે. તમારે ત્યાંનાં મંદિરોનો દેખાવ અને ધર્મની ભાવના વિષે વાંચ્યું હોય તો સૌ. સુમતિ નામનાં એક બાઈએ દક્ષિણ યાત્રા નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે તે વાંચી જોજો.

આ ઇલાકામાં નદીઓ મુંબઈ ઇલાકાવાળી જ ગોદાવરી અને કૃષ્ણા છે. ત્રીજી કાંવેરી એ એક મોટી નદી છે. ચીલકા, કોલર અને પુલીકર એ ત્રણ સરોવરો છે. પણ તેમાંનાં ચીલકા અને પુલીકર દરિયા સાથે જોડાયેલાં હોઈ ખારાં પાણીવાળાં છે. નીલગિરિ પર્વત છે. નીલગિરિનાં આ અને ખુંદ બહુ વખણાય છે. તેના ઉંચા પ્રદેશપર ઉત્તકમંડ કરીને શહેર છે, તે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબ કિનાળામાં ત્યાં રહે છે.

અંચેન્નેના હાથમાંનાં જુનામાં જુનાં મધકોમાંનું મદ્રાસ એક છે; મદ્રાસમાં કોઠી નાંખી તે પહેલાં મછલીપટ્ટણમાં કોઠી હતી.

ફીરંગી લોકોનો વાસ્કોડીગામા નામનો પુરુષ આવ્યો હતો, તે પહેલાં કલીકટ બંદરે ઉતર્યો હતો. હિન્દુસ્થાનમાં આવનારો પહેલો જ યુરોપિયન તે હતો. તે બંદર પણ આ ઇલાકામાં છે. મેંગલુર, કાનાનુર, નેલીયરી એ બીજાં નાનાં બંદરો છે.

અરબી સમુદ્ર માંહેના લક્ષદ્વીપ નામના ટાપુઓનો સમૂહ મદ્રાસ ઇલાકામાં છે.

આ મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ ભાગમાં કુર્ગ નામનો પ્રાન્ત છે. નક્શામાં તે શોધી કઢો. આ પ્રાન્ત બહુ પહાડી છે. બુંદ અને એલચી અહિં સારાં થાય છે.

મકરણ ૧૬ મું

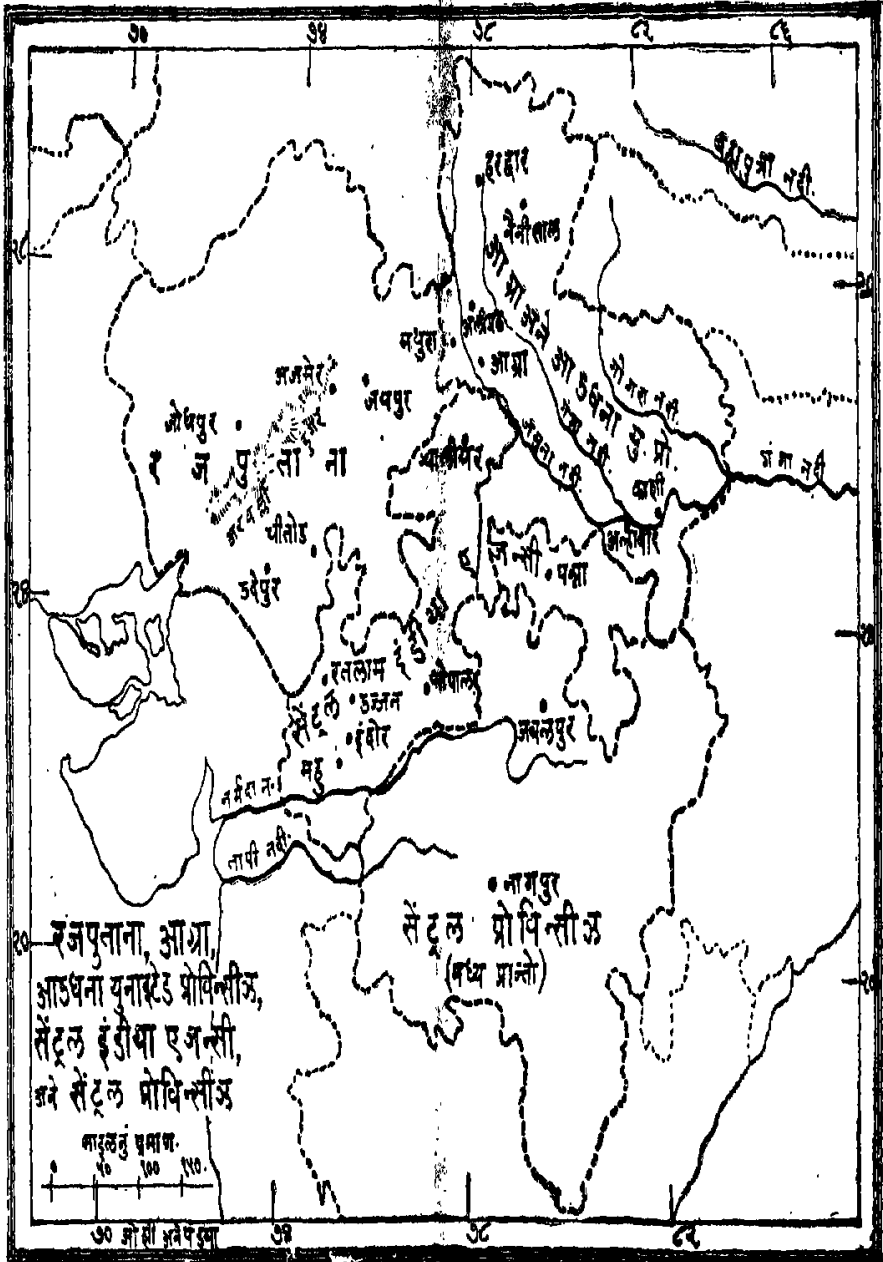
—:O:—

મધ્ય પ્રાન્ત, મધ્ય હિન્દ એજન્સિ, રજપુતાના કે રજપુત-સ્થાન, આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો

મદ્રાસ ઇલાકાથી ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાં ‘સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સીઝ’ ચાને ‘મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ’ છે. મધ્યપ્રાન્તોનો ઘણો ભાગ પહાડો અને જંગલોવાળો છે. નર્મદા તથા તાપી નદીઓ આ ભાગમાંથી નીકળે છે. વિન્ધ્યાચળ અને સાતપુડા એ બે પર્વતો મુખ્ય છે. વરાડ પ્રાન્ત ઘણો જ ફળદ્રુપ છે અને ‘નાગપુરી સંતરા’ જથ્થાબંધ આ ભાગમાં જ થાય છે. કોચલાની તથા લોખંડની ખાણો આ ભાગમાં પુષ્કળ આવેલી છે. મુખ્ય શહેરોમાં નાગપુર છે, ત્યાંના ધોતી જોટા બહુ વખણાતા હતા. જામનગર પણ ઘઉંને માટે પ્રખ્યાત શહેર છે. આ ભાગમાં રૂં બહુ સાફ અને પુષ્કળ થાય છે. આ વિભાગમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે, પણ બધાં નાનાં નાનાં છે; તેમાં ઘણે ભાગે જંગલો જ છે, અને અનાર્થ પ્રજા રહે છે.

મધ્ય હિન્દ એજન્સિ

મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યોનો જથ્થો એકઠો ગણી તેમને એક ભાગ જેવું જ ગણવામાં આવ્યું છે. આ ભાગ હિન્દુસ્તાનના મધ્ય-ભાગમાં હોવાથી તેને “મધ્ય હિન્દ એજન્સિ” એવું નામ આપ્યું

છે. નકશામાં જોવાથી જાણી શકશો કે તેમાં આવેલાં રાજ્યોમાં સિંધીઆ સરઝરનું મોટું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની જ્વાલિયર છે અને જુનું ‘ઉર્જિની’ શહેર કે જેનાં માત્ર ખંડેર જ-હાલમાં ઉર્જિન ગામ પાસે છે તે છે. આ એજન્સિમાં બીજાં રાજ્યો સાથે હોલકરનું રાજ્ય પણ છે. આ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર ‘ઈન્દોર’ અહલ્યાબાઈએ વસાવ્યું હતું. ઈન્દોર પાસે મહુ છે જ્યાં સુતર વણવાનું હાથનું કામ બહુ સાફ થાય છે. ભોપાળનું રાજ્ય પણ આ એજન્સિમાં છે. આમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. ખાસ નોંધ લેવા જેવું છે કે ભોપાળમાં એકમ રાજ્ય ચલાવે છે.

એક બીજું પત્રાનું નાનું રાજ્ય છે, કે જે હીરાની ખાણોને માટે પ્રખ્યાત હતું. બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેનું સ્ટેશન રતલામ પણ એક નાનાં દેશી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. તે પણ આ જ એજન્સિમાં છે.

આ એજન્સિની હદ નકશામાં બરાબર જુઓ. ઉત્તરમાં જરા ખાંચો છે તે આગ્રા અને સંયુક્ત પ્રાન્તની હદ છે. ત્યારપછી પાછો બુંદેલખંડના નામથી ઓળખાતો મધ્ય હિન્દ એજન્સિનો જ ભાગ છે.

રજપૂતાના-રજપૂતસ્થાન

આ એજન્સિની પશ્ચિમે રજપૂતાના એજન્સિ છે, કે જેમાં રજપૂતોનાં દેશી રાજ્યો છે. આગળના વખતમાં તે રજપૂતો-ક્ષત્રિયો જ રાજા હતા. તેઓ બહુજ શૂરા, સચ્ચાઈ અને સંપત્તી રહેનારા, અને ટેકીલા હતા. લડાયક જુસ્સો તેમનો એવો તો ઉઝા હતો કે તેમના પરાક્રમની અને તેમના ઉંચા પ્રકરના શૂરત્વની બરાબરી કરી શકે તેવા લોકો દુનિયામાં હજી મુખી જનમ્યા નથી. ટોડ સાહેબે લખેલું ‘રાજસ્થાન’ નામનું પુસ્તક તમારે બધાએ ખાસ વાંચવું જોઈએ. મેવાડની જાહોજલાલી, રાજસિંહ અને વીર-બાબા, પૃથ્વીરાજ રાસા, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ વગેરેના નામથી લખાયેલાં પુસ્તકો પણ વાંચવા જેવાં છે. આ ઉપરથી ક્ષત્રિયોનું ખરું વીરત્વ અને તેમના ઉંચા ધર્મભાવનું ભાન થાય છે. રજપૂતો અડગ ટેક, અને સત્ય માટે આગ્રહ: આ બે શ્રેષ્ઠ ગુણો માટે ખાસ પંકા-યેલા છે. તેમ જ રણસંગ્રામમાં મરવું એ જ એમનું પુણ્ય કાર્ય ગણાતું. તેમનો લડાઈનો જુસ્સો એટલો બધો હતો કે, બ્યારે છેવટની કટા-કટીનો મામલો હોય ત્યારે બધા ‘કેસરીયાં’ કરતા. ‘કેસરીયાં’ કર-

વામાં એકું કરે કે લડવાને તૈયાર થયેલા યોદ્ધાઓ પોતાનાં ધૈર્ય છોડ્યાં, માલમીલકત બધાંને એકું કરી બાળી મૂકે, પછી કેસરના રંગથી રંગેલા વાધા-જામા કે જલ્લા પહેરે, ઇદ્રેવનું નામ લઈ લડવા નીકળી પડે, પછી કાં તો જિત મેળવે અથવા જિત ન મેળવી શકે તો તમામ ત્યાં લડતાં લડતાં મરણ પામે.

આવા ઉચ્ચ જોસવાળા રજપૂતો પણ કાળબળે નરમ પડ્યા. તેમનામાં કુસંપ પેઢા અને બીજાં કેટલાંક કારણો મળતાં હવે ક્ષત્રિઓનું રાજબળ ઓછું થઈ ગયું. છતાં પણ રાજપૂતાનામાં કોઈ કોઈ રાજ્યમાં અસર રહેલી માલમ પડે છે. બધા રજપૂતોમાં સીસોદિયા શ્રેષ્ઠ ગણાતા. તેઓએ મુસલમાનોને નમ્યું આપ્યું નહોતું. આખર એકલા પડી ગયા અને નહિ કાવ્યા તોપણ તેમની કડકાઈ હજી ચાલુ જ છે, અને પહેલાં લીધેલા ટેક પાળીને નામ રાખી રહ્યા છે. રજપૂતાનામાં ઉદ્દેપુરમાં સીસોદિયા રાજ્યો છે. ઉદ્દેપુર એ તેમની નવી રાજધાની છે. જુનું રાજધાનીનું શહેર ચિતોડ હતું, જેનો કિલ્લો એટલો બધો મજબૂત હતો કે દુશ્મનોને તે લેતાં જમાનાના જમાના મુશીબત વેઠવી પડી હતી. બીજાં રાજ્યોમાં જોધપુરનું છે-એ મારવાડનું રાજ્ય કહેવાય છે. ઉદ્દેપુરનું રાજ્ય મેવાડનું રાજ્ય કહેવાય છે. મારવાડનું તથા જયપુરનું એ બે મેવાડના કરતાં મોટાં છે. જયપુરમાં મકનો, જુની કરીગરી, સંઘડસ્થાન, વેધશાળા વગેરે જોવા લાયક છે. હિન્દુસ્તાનનાં જૂનાં જોવા લાયક શહેરોમાંનું જયપુર એક છે. આ શહેરને ધૂરોપમાં આવેલાં અને આખી દુનિયામાં મોજશોખને માટે અને સૌંદર્યને માટે પ્રખ્યાતિ પામેલા પારિસ શહેર સાથે સરખાવાય છે. વિક્રનેર, ભરતપુર, બુંદી, કોટા, અડ્ડવર બીજાં જાણવા લાયક રાજ્યો છે.

રાજપૂતાનાના મધ્ય ભાગમાં અરવલ્લીનો ડુંગર છે. ઉત્તર-પશ્ચિમ એટલે વાયવ્ય ખુણા તરફનો ભાગ તદ્દન રણનો જ પ્રદેશ છે. તે ભાગ તો તદ્દન વેરાન જ છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ એટલે નૈર્ઋત્યના ભાગપર જમીન કંઈક સારી છે. પણ એકંદરે વરસાદ ઓછો, પાણીની મુશ્કેલી, શિયાળામાં અતિશય ઠાંડ અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમી, અને આવી સ્થિતિને લઈને ખેતી પણ નહિ જેવી જ છે. મરુસ્થળી એટલે મારવાડ પાણીની તંગીને માટે તો ઉખાણામાં વપરાય છે.

ઉપજમાં ઘઉં જુજ અને મકાઈ વિશેષ છે. સાંખર નામનું ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને તેના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. રણનો તેમ જ રેતાળ અને સૂકો પ્રદેશ રહ્યો એટલે બીજાં જાનવરો કરતાં ઊંટ વધારે ઉપયોગી પ્રાણી બને છે. ઘણું ખરું જે કામ આપણી તરફ આપણે ઘોડા પાસે કરાવીએ છીએ, તે કામ ત્યાં ઊંટ પાસે કરાવે છે. ભાષા મારવાડી અને હિન્દી મુખ્ય છે.

જેઠપુર રાજ્યના મકરાણા પરગણામાં ઉંચી જાતનો આરસ નીકળે છે, જેનું નામ પણ આ મકરાણા પરથી જ પડ્યું છે.

આ રજપુતાનામાં ‘અજમેર મહેરવાડા’ નામનો નાનો ભાગ અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા પ્રાન્ત છે. તેનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે.

આઆ અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો

હિન્દુસ્થાનમાં પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાતું કાશી-બનારસ શહેર તથા શ્રી રામચંદ્રજીની પ્રખ્યાત જન્મભૂમિ અને રાજધાની અયોધ્યા નગર હતું. તેની આસપાસનો બધો ભાગ આઆ અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોના નામથી ઓળખાય છે. પહેલાંનું અયોધ્યા કુંજાબાદ પાસે હતું. હવે તે તેનાં ખંડેર જ માત્ર છે. આઆમાં આખી હુનિયામાં વખાણાયેલી કારીગરીનો તાજમહેલ છે. તે શાહજહાન નામના મોગલ પાદશાહે બંધાવેલો છે. આમાં કારીગરી સાથે પૈસા પણ પુષ્કળ ખર્ચ્યા છે. સાચાં મોતી અને હીરા માણેકની કટકીઓનું જ બધું કામ છે. આનો નમુનો મુંબઈમાં રાણીબાગમાંના મ્યુઝિયમમાં છે. મથુરાં પણ હિન્દુઓનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. શ્રી કૃષ્ણ પોતાનું બચપણ ત્યાં ગાળ્યું હતું. ગરમ કપડાની અને ચામડાની મીઠાવાળું કાનપુર શહેર નકશામાં શોધી કાઢો. ગંગા અને જમનાના સંગમ પર આવી રહેલું પ્રયાગ કે અલાહાબાદ ગંગાના મૂળ તરફ તથા તેની પાસે હરદ્વાર, નૈનિતાલ આ બધાં શહેરો આઆ અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં આવેલાં છે. હરદ્વારમાં આર્યસમાજીઓનું મોટું ગુરૂકુળ છે, અને સનાતનીઓનું પણ ઋષિકુળ છે. એમાં વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચર્ય પળાવી ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બહરીનાથ, કેદારનાથ અને ગંગોત્રી એ ત્રણ જાત્રાનાં ઠેકાણાં હરદ્વાર પાસે છે. હરદ્વાર પાસે ગંગાજીનો પ્રવાહ એવો સુંદર છે કે, ત્યાં જનારાઓ કહે છે કે કલાકોના કલાકો મુખી ત્યાં જોયાં જ કરીએ

તોપણ ત્યાંથી ખસવાનું મન થાય નહિ ! નૈનિતાલ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખીજું બાણુવા લાયક અદ્વીગઢ શહેર છે કે જેમાં મુસલમાનો માટે મોટી કોલેજ છે, તે પણ આ જ વિભાગમાં છે. તે નકશામાં શોધી કાઢો. બનારસ-કાશીમાં હિન્દુઓ માટે ખાસ એક કોલેજ છે. કાશી એ હિન્દુઓનું પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થળ આ ભાગમાં છે; તે હિન્દુઓનું મોટામાં મોટું જાત્રાનું ઠેકાણું છે, અને જાત્રાગુઓની ધમાલ ત્યાં આખું વર્ષ ચાલુ જ રહે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાનું તે પહેલાં મુખ્ય સ્થળ હતું અને હજી પણ છે. કાશીને દહેરાનું જ શહેર કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ કહી શકશે નહિ, કારણ કે ત્યાં શેરીએ શેરીએ એટલાં દહેરાં છે કે કોઈ ખીજ એક મોટા ગામમાં પણ ભાગ્યે જ તેટલાં હશે !

આ પ્રદેશમાં નદી ગંગા, જમના મુખ્ય છે. વરસાદ સાધારણ છે, પણ ગંગા જમનાની નહેરોથી પેદાશ સારી છે. પેદાશમાં ગળી, સુરોખાર અને અદ્વીજ બાણુવા જેવી છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

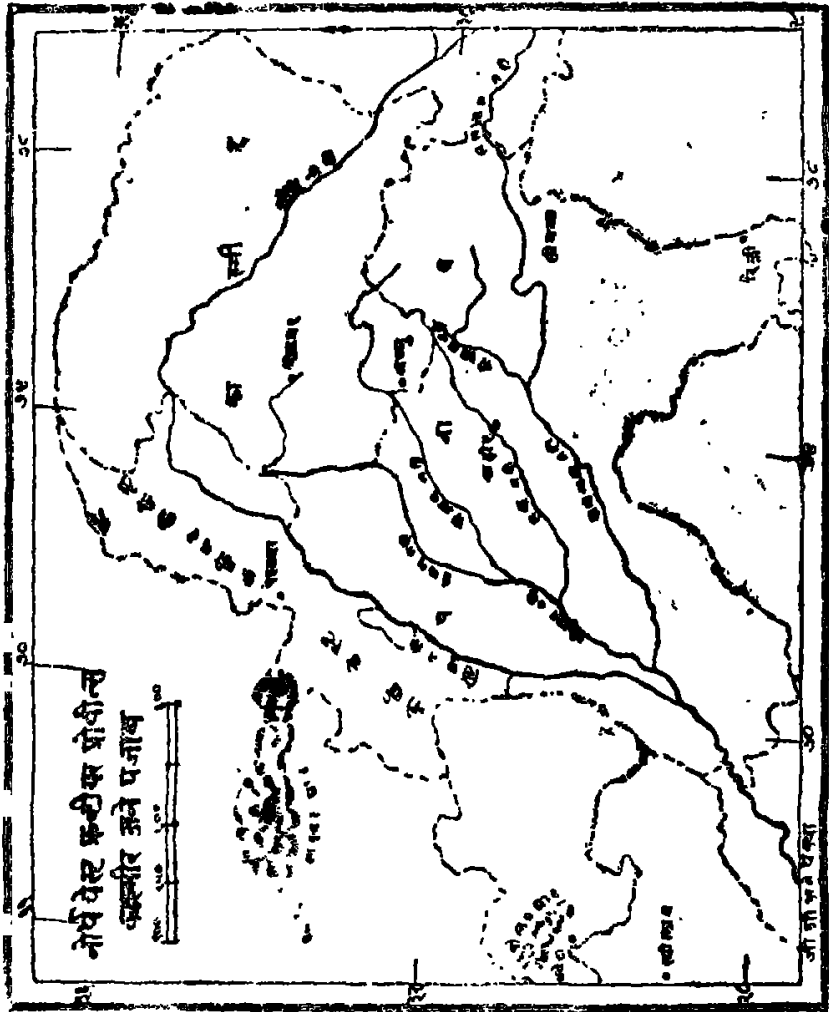
પંજાબ, દીલ્હી, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત,
(નાર્થ વેસ્ટ ફ્રન્ટીયર પ્રોવિન્સ)

અલુચિસ્તાન અને કાશ્મીર

પંજ=પાંચ, આખ=પાણી, આ બે શબ્દોથી બનેલો 'શબ્દ 'પંજાબ' છે. જે ભાગમાં પાંચ નદી લેગી થવાથી પાંચ પાણી લેગાં થાય છે, તે ભાગ તે પંજાબ. નકશામાં જુઓ. ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ અને સતલજ. એ પાંચ નદીઓ, બે કાશ્મીરમાંથી, બે હિમાલયમાંથી, અને એક હિમાલયના પેલી પારના ભાગમાંથી-તિબેટ નામના દેશમાંથી થઈને નીકળી આવે છે. આટલી બધી નદીઓ હોય એટલે પાણીની આપદા તો પડે જ નહિ અને ખેતીમાં પણ બહુ લાભ થાય. ઘઉં આ ભાગમાં પુષ્કળ થાય છે. અને તેનો ઘણો ખરો બધો ભાગ પરદેશ ચઢાવવામાં આવે છે.

આ વિભાગમાં સિંધવ નામનું મીઠું નીકળે છે. ફટકડી પણ આ ભાગમાં નીકળે છે. શાલને માટે પંજાબ બહુ વખણાય છે, એ તો તમે જાણતા હશે.

नकशा नं. ११.

આ ભાગમાં આવેલું દીલ્હી હુમણું જૂનું પાડી કમીશનરના હાથ નીચે રાખવામાં આવેલું છે. હિન્દુસ્તાનમાં પરા પૂર્વથી દીલ્હી શહેરના શહેર અને ચક્રવર્તી રાજાઓનું રાજધાનીનું શહેર ગણાતું આવ્યું છે. પાણીપત-હસ્તિનાપુર, સ્થાનેશ્વર, કુરુક્ષેત્ર એ તેની આસપાસની જગાઓ છે. પહેલાં હતું તેવું જ હવે પણ તે આખા હિન્દની રાજધાનીનું શહેર બન્યું છે. શહેરના હુમળાઓ દરબાર ત્યાં ભરાયો હતો અને હવે નામદાર વાઇસરાય સાહેબ પણ ત્યાં જ રહે છે.

પંખખનાં શહેરોમાં લાહોર મોટું છે, અને અમૃતસર શીખ લોકોનું જાતનું ઠેકાણું છે. શીખ લોકો તમે જોયા હશે. શરીર કઠા-વર અને લશ્કરી દેખાવના. તે લોકોનું મૂળ સ્થાન પંખખ છે. તેમાંથી ઘણાખરા લશ્કરી નોકરીમાં રહે છે.

સીમલા જે હિમાલયના એક ભાગ ઉપર આવેલું છે, તે ઉંચું શિખર હોવાથી હવાખાવાના ઠેકાણા તરીકે પ્રખ્યાત છે. વાઇસરાય સાહેબ કિનાળામાં ત્યાં રહે છે.

આ ભાગમાં ભાવલપુરનું મુસલમાની રાજ્ય અને પતિઆણનું શીખ રાજ્ય એ બે મોટાં દેશી રાજ્યો છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાન્ત (નાથે વેસ્ટ ફ્રન્ટીયર પ્રોવિન્સ)

પંખખ પ્રાન્તની પશ્ચિમે પહાડી મુલક છે અને તેમાં પહાણ જાતના મુસલમાનો રહે છે. આ પહાડી મુલકમાં થઈને હિન્દુસ્થાનમાં દાખલ થવાનો ખાઈખર ઘાટ નામનો ઘાટ છે. હિન્દુસ્થાનની સીમામાં ઘણું ભાગે ફરતો દરિયો છે. દરિયો નથી ત્યાં ડુંગરો-પર્વતો છે. આથી બંદરો હાથ રાખ્યાં હોય તો પરમુલકના લોકો તેમાં પેસી શકે નહિ એવું છે; ડુંગરોમાં કંઈ કંઈ સ્તા છે. આમાં મુખ્ય ખાઈખર ઘાટ છે, એટલે તે સ્તા પણ દુશ્મનોને રોકવા માટે બંધ કર્યો જ જોઈએ. આ સ્તામાં રક્ષણ માટે લશ્કર રહે છે.

મુખ્ય શહેર પેશાવર છે, એડવર્ડઆબાદ, એમટાઆબાદ નામનાં શહેરો અંગ્રેજોના નામ પરથી પડેલાં છે. સિંધમાં તેવું જોડાઆબાદ બાણ્યું છે તેવાં જ આ બે નામ છે.

---

* ડુંગરમાંથી જવાનો માર્ગ હોય તેને 'ઘાટ' કહે છે.

અલ્પચિસ્તાન

આ ભાગની દક્ષિણે અલ્પચિસ્તાનનો અંગ્રેજ સરકારનો મુલક છે. અલ્પચિસ્તાન તો બુદો દેશ જ છે, આનો થોડો ભાગ અંગ્રેજોના હાથમાં છે અને તે હિન્દના બ્રિટિશ મુલક સાથેનો જ ગણાય છે, આનું મુખ્ય શહેર કવેરા છે. હિન્દુસ્થાનમાં આવનારો ડુંગરી માર્ગ બોલનવાર આ ભાગમાં છે. કવેરા મુઘી રેલ્વે બંધ છે.

અલ્પચિસ્તાનનો બાકીનો મુલક દેશી રાજાના તાબાનો છે. રાજા મુસલમાન છે અને ખાન કહેવાય છે. રાજધાનીનું શહેર ખિલાત છે.

આ ભાગ પણ પહાડી જ છે અને શિયાળામાં બહુ ઠંડી અને કિનાળામાં બહુ ગરમી પડે છે. હિન્દુસ્થાનમાં વધારેમાં વધારે ગરમી આ પ્રદેશના ભાગમાં પડે છે.

કાશ્મીર

સાથેના નકશામાં આપેલા દેશોમાંથી એકની વાત રહી છે. જુઓ, પંજાબ, સરહદનો પ્રાન્ત અને અલ્પચિસ્તાન, ઉપરાંત બીજા કયો દેશ તે નકશામાં આપ્યો છે? વાંચી શકો છો? એ બહુ ડુંગરાઉ પ્રદેશ છે, પણ તે બહુ જ સુંદર દેશ છે. શિખરો પર બરફ રહે છે. નદીઓમાં બરફ જામી બંધ છે. તે પ્રદેશ બહુ ઉંચો પ્રદેશ છે. ઠંડી પણ સારી રહે છે. શિયાળામાં તો લોકો ગળામાં એક સગડી પહેરી રાખે છે! ત્યાંની સાલ બહુ વખાણાય છે. કેસર પણ ત્યાં થાય છે. કુલો તો ત્યાં એટલાં બધાં અને જુદી જુદી જાતનાં થાય છે કે જનનારાઓ ખુશ ખુશ જ થઈ જાય.

રસ્તાઓ ઘણી વાર કુલોથી ખરેખર ઢંકાઈ ગયેલા જ બની જાય છે! કુલોપી નામના પ્રખ્યાત કવિ અને લેખકે તેને સ્વર્ગનું નામ આપ્યું છે, એ તો ગયે વરસે તમે શીખી ગયા છો. આવો આ દેશ તે કાશ્મીર છે. તે દેશી રાજાના તાબામાં છે. રાજાઓ રજપૂત છે. લોકો ઘણે ભાગે રજપૂત હિન્દુ અને કેટલાક મુસલમાન અને બૌદ્ધ ધર્મી છે. તેનું મુખ્ય શહેર 'શ્રીનગર' છે. તે શહેર નદીમાં વસેલું છે. એટલે કે ગામમાં એક જગાએથી બીજી જગાએ જવું હોય તો હોડીમાં બેસીને જ જવું જોઈએ! કેવું નવાઈ જેવું શહેર! આપણે આદિ જેમ સડક છે, તેમ ત્યાં ઘર ઘરની વચ્ચે પાણી વહેતું હોય

છે ! પહેલાં તો કશ્મીરમાં જવું બહુ મુશ્કેલ હતું, પણ હવે હળવે હળવે સગવડો વધતી જાય છે. હિન્દુસ્થાનમાં જે જે જોવા લાયક-સ્થળો છે, તેમાં કશ્મીર એ શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

—:૦:—

ખિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાન્ત અને ગંગાના ઈલાકા

જેમાં પુરી નામથી ઓળખાતું જગન્નાથપુરી નામનું હિન્દુ-ઓનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે, તે ભાગને ઓરિસ્સા કહે છે, અને ઓરિસ્સા ને ખિહાર મળીને એક પ્રાન્ત ગણાય છે. જગન્નાથપુરીની એક હકીકત જાણવા જેવી છે. ત્યાં નાત-જાતના ભેદ પાળવામાં આવતા નથી. અને ગમે તે લોક ગમે તેના હાથનું ખાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ખાવું જ જોઈએ એવી માન્યતા છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર બધા એક ભાણે જમી શકે એ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. જાત્રાએ જનારા બધાએ એક જ ભાણે ખાવું જ જોઈએ એવું ધોરણ છે. તે ભાગમાં બીજું શહેર મહા નદી પર કંટક છે. ત્યાંનું રૂપાનું કામ બહુ વખણાય છે.

ઓરિસ્સાની પાસે ઉત્તરમાં છોટાનાગપુરનો ડુંગરાઉ પ્રદેશ છે. તેમાં પારસનાથનું શિખર જૈન લોકોનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. ‘ઝેરીયા’ નામની કોલસાની ખાણો આ ભાગમાં છે, જે ગંગાના ઈલાકાની રાણીગંજની ખાણોની સાથે હવે હરિકાઈ કરે તેવી થતી જાય છે. છોટાનાગપુરમાં મોટામાં મોટું શહેર રાંચી છે. ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુરમાં નાનાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે.

તેજ નકશામાં છોટાનાગપુરને લગતા ખિહાર નામના પ્રાન્ત છે તે જુઓ. ખિહાર કે ખહાર નામ વિહાર ઉપરથી પડ્યું છે, બૌદ્ધ લોકોના સાધુઓના મઠને વિહાર કહે છે. આ વિભાગમાં બૌદ્ધ લોકો બહુ રહેતા હશે અને તેમના ધર્મગુરુઓ પણ આહિં ઘણા રહેતા હશે. એટલે આખા ભાગનું નામ ખિહાર પડી ગયું હશે, એમ અટકળ થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ‘મગધ’ ના નામથી આ ભાગ ઓળખાતો. ત્યાંની ભાષા ‘મગધી’ હતી. આ ભાષામાં જૈન અને બૌદ્ધ લોકોનાં કેટલાંક ધર્મપુસ્તકો લખાયાં છે. પચણ નામનું શહેર શાણ, ગોઆ અને ગંડકી એ ત્રણ નદીના સંગમ પર આવેલું છે. મગધ રાજની રાજધાની કલચુ નદીને કંઠે આવેલું હતું ત્યારે તેનું નામ ‘પાટલી પુત્ર’

હતું. બીજાં ગામોમાં ગયા હિન્દુઓનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. હિન્દુઓમાં એવું મનાય છે કે ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાથી બધા પિતૃઓનો મોક્ષ થઈ જાય છે. ગયામાં ખૈદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરા છે.

બંગાળી ઇલાકો

બિહાર અને એસિસા પ્રાન્તનો નકશો છે. એની ભેડેજ બંગાળા ઇલાકાનો નકશો આપ્યો છે તે બુઝ્યો. તે ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર કલકત્તા છે. તે થોડા વખત ઉપર હિન્દુસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર હતું. અંગ્રેજ સરકારને પહેલો મુલક આ ભાગમાં મળ્યો હતો અને તેથી તેમના રાજની અસર આ ભાગમાં સૌથી વધારે છે.

રાણીગંજની કોલસાની મોટી ખાણો આ ભાગમાં છે, જ્યાંથી નીકળતો કોલસો હિન્દુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં વપરાય છે. અરબાનાંઓ માટે કોલસો બહુ જરૂરનો છે. દેશની આબાદીનો આધાર જેમ ખેતી ઉપર છે તેમ કોલસા ઉપર પણ છે. કોલસાની ખાણો ખોદાયા પછી રાણીગંજ અને તેની પાસે પાસેનો ભાગ બહુ વસ્તીવાળો થયો છે.

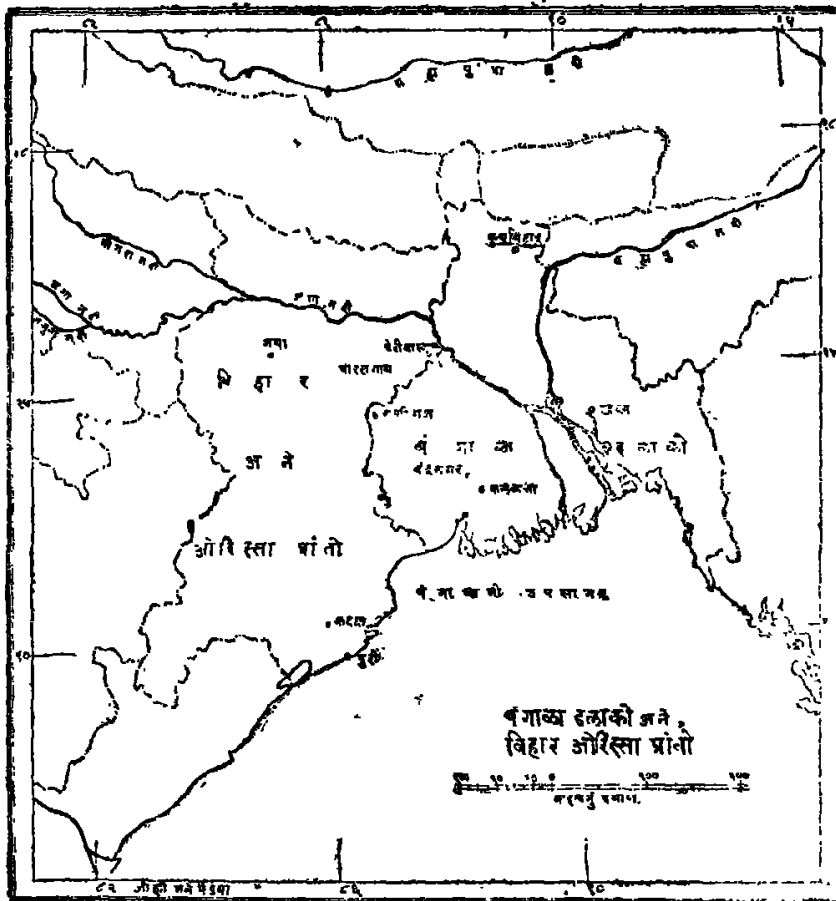
આ ભાગમાં ડાકા કે ઢાકા નામનું એક મોટું શહેર છે. તે પહેલાં મલમલ માટે બહુ વખણાતું હતું. ત્યાંના કારીગરો એવી ઉંચી જાતનું મલમલ હાથથી વણતા કે તેના જેવું સરસ મલમલ હાલની ઉંચામાં ઉંચી કારીગરી પણ બનાવી શકતી નથી. યુરોપની શોખીન પ્રજામાંની રોમના રાજની રાણીઓ આ જ મલમલ વાપરતી હતી. સંચાક્રમની સાથે તે કારીગરો હરિકાષ્ઠમાં ટકી શક્યા નહિ અને બીજાં પણ કમરણીથી પહેલાં થતું હતું તેવું કામ હવે થતું નથી.

આ ઇલાકામાં બીજાં જાણવા જેવાં શહેરોમાં દાર્જીલીંગ છે. એ હવાખાવાનું ઠેકાણું છે અને હિમાલય ઉપર આવેલું છે.

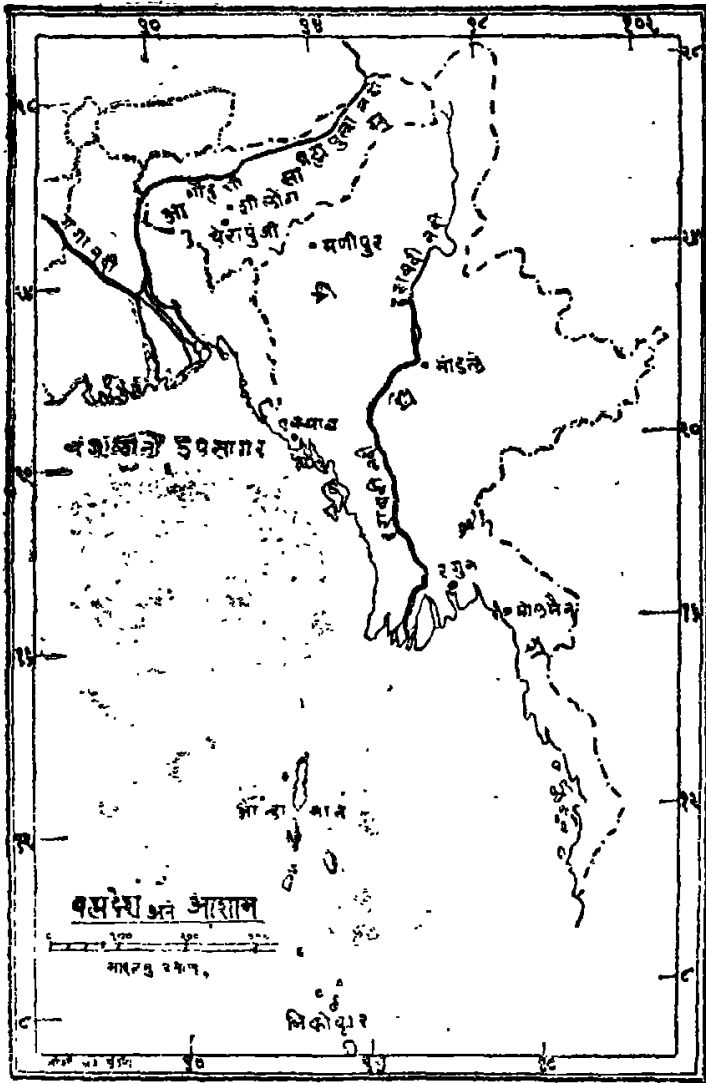
કલકત્તાની પાસે હાઉરા કરીને ગામ છે. તેની અને કલકત્તાની વચ્ચે મચ્છવાઓનો બનાવેલો એક તરતો પૂલ છે.

આ ઇલાકાની ભાષા બંગાળી છે જેને ‘બંગલા’ કહે છે. તે ભાષા બહુજ ખેડાયેલી છે, અને કવિતા, નવલકથા, ઇતિહાસ વગેરે દરેક વિષયનાં સંખ્યાબંધ સારાં સારાં પુસ્તકો તે ભાષામાં લખાયેલાં છે, અને હજી લખાય છે. તેના એક લખનાર ‘સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર’ ની. કદર યુરોપે પણ કરી છે અને ઉત્તમ કવિ તરીકે તેમને લગભગ સવાલાખ રૂપીઆનું ઇનામ પણ મળ્યું છે. દેશના સારા પુત્ર પોતાના

નકશો નં. ૧૨

નકશો નં. ૧૩

દેશને આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત કરે છે તે આનું નામ. આ ભાગમાં અંગ્રેજોના સહવાસથી ઇંગ્રેજી ભાષા ઘણી પ્રચલિત થઈ ગઈ છે.

ગંગા નદીના જુદા જુદા ફાંટા થઈ બંધ છે તે જુઓ. તે ભાગમાં સુંદરી નામનાં ઝાડનાં વન છે તેથી તેને 'સુંદર બન' કહે છે.

ઇલાકાની દક્ષિણે બંગાળાનો ઉપસાગર આવેલો છે, અને ઉત્તરે હિમાલયનો ભાગ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગો છે તે જુઓ.

ફ્રેન્ચ લોકોનું ચંદ્રનગર આ ઇલાકામાં આવેલું છે. ઉત્તરે સિક્કિમ તથા કુચબિહાર એ બે મુખ્ય દેશી રાજ્યો આ ઇલાકાને તાબે છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

—:૦:—

નેપાળ—ભૂતાન

આ બંને દેશી સ્વતંત્ર રાજ્યો છે.

નેપાળનું મુખ્ય શહેર ખટમંડુ છે. ત્યાંના રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે. ગુરખા નામના બાણીયા લગાયક લોકો ત્યાંના વતની છે. ધવલગિરિ અને એવરેસ્ટ એ હિમાલયનાં ઉંચાં શિખરો આ દેશમાં છે.

ભૂતાનનાં રાજ્યનું મુખ્ય શહેર પુનાખા છે. આ મુલક બધો પહાડી છે. બ્રિટીશ રૈયત પર જીલમ કરવાનાં વાંક માટે આ રાજ્યનો કેટલોક મુલક ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

—:૦:—

આસામ અને અહમદેશ

બાજુના નકાશામાં આસામ પ્રાન્ત જુઓ. (નકશો નં. ૧૩) હિમાલયની લંબાઈને આવેલી ટેકરીઓથી ભરપૂર છે. ખીણોમાં આ ઘણી સારી થાય છે. ખાસીહિલ નામની ટેકરી પર શીલોંગમાં ઉનાળામાં ગવર્નર સાહેબ રહે છે. મોટામાં મોટું શહેર શીલહટ્ટ છે. અક્ષપુત્રા પર ગૌહત્તિ એ પ્રાન્તનું મુખ્ય શહેર છે. ચેરાપુંજી પણ એક ટેકરી ઉપર છે. તેમાં આખા હિન્દુસ્થાનમાં સૌથી વધારેમાં વધારે વરસાદ પડે છે.

તે પ્રાન્તમાં મણિપુર નામનું દેશી હિન્દુ રાજ્ય છે. ત્યાંના પહાડોમાં હાથીઓ વસે છે અને રખરનાં ઝાડ પણ તે રાજ્યમાં ઘણાં થાય છે.

બ્રહ્મદેશમાં પણ હવે ગવર્નર છે. નકશામાં તેની હદ જુઓ. તેમાં આરાકનચોમા અને પેગુચોમા એ બે પર્વતો છે. મુલક બધો પહાડી છે. નદીઓમાં મુખ્ય ઈરાવદી છે. આ નદીની આસપાસ કેરોસીન તેલ નીકળે છે. બ્રહ્મદેશમાં કેરોસીન ઉપરાંત ચોખા પણ થાય છે, જે ચોખાને આપણે રંગુની કે હલવો કહીએ છીએ. તે ઉપરાંત બ્રહ્મદેશમાંથી અહિં સાગનાં લાકડાં પુષ્કળ આવે છે. તેનો વેપાર મોલમૈનમાં છે. મોલમૈનનો સાગ ઉંચામાં ઉંચો ગણાય છે. એક્યાબ એ ચોખાના વેપારનું મોટું સ્થળ છે.

રંગુન મુખ્ય શહેર છે. હરીઆથી ૨૧ માઇલ દૂર છે. પણ રંગુન નદી મુખ આગળ મોટી હોવાથી રંગુન બંદર છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં તે ત્રીજા નંબરનું ગણાય છે.

બ્રહ્મદેશમાં પહેલાં દેશી રાજા હતા. રાજધાનીનું શહેર માંડલે હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૬ પછી ત્યાંના રાજાને અંગ્રેજ સરકારે પદબ્રષ્ટ કરી બધો મુલક ખાલસા કરી લીધો.

આંદામાન ને નિકોબારના ટાપુ પર એક કમીશનર નિમવામાં આવે છે. તે ટાપુ નકશામાં આપ્યા છે તે જુઓ. બહુ મોટો ગુન્હો કર્યો હોય તેવાને કાળે પાણીએ મોડલે છે તે જાણો છો? જેને કાળા પાણીની સજા થઈ હોય તેને આ ટાપુમાં આંદામાનમાં રાખે છે.

અકરંજુ ૨૧ મું

—:૦:—

હિન્દુસ્થાન

રેલ્વે, જાત્રાનાં ઠેકાણાં

પહેલાં એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય તો બહુ મુશ્કેલી પડતી; વખત બહુ જતો; વચ્ચે હાંટારા વગેરેનો ભય રહેતો; ખાવા પીવાને માટે પણ બહુ આપણ વેઠવી પડતી. આ કારણથી તે સમયે જાત્રા કરવી એ મુશ્કેલીનું કામ ગણાતું. સાથે જાણવું જરૂરનું છે કે તે વખતે હાલના કરતાં જાત્રાની ભાવના પણ વિશેષ રહેતી. તે વખતે જેની પાસે બહુ પૈસા હોય, રાજદરબારની

સારી મદદ હોય, તેજ લોકો જઈ શકતા, અને એક મોટો માણસ જતો હોય તેની સાથે બીજા પણ મળી જતા અને મોટો ‘સંઘ’ બની જતો.

મોટી નદીઓ ઉપર પૂલ નહિ હોવાથી વધારે આપદા પડતી. રાજાઓ જેમ સુધારાનો વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ સ્ત્રાઓ સુધારતા ગયા. ઘણા બુના વખતથીજ સડકો બંધાવવાનો રિવાજ ચાલુ હતો; તેવી એક મોટી સડક કલકત્તાથી લાહોર સુધીની બંધાયેલી બાણવામાં છે. અંગ્રેજ સરકારના વખતમાં તો આવી સડકો બહુ વધવા લાગી, અને હવે તો ઘણાં ખરાં ગામો વચ્ચે બાંધેલી સડક, નદીઓ ઉપર પૂલો અને વચ્ચે વચ્ચે સિંપાઇઓનાં થાણાં વગેરે સગવડ થઈ ગઈ છે.

તે કરતાં પણ વધારે સારી સગવડ રેલ ગાડીની છે. નં. ૧૪ ના નકશામાં હિન્દુસ્થાનમાંની મોટી મોટી રેલ સડકો બતાવી છે તે બુઓ. રેલથી થોડે ખર્ચે, થોડા વખતમાં, વગર મુશીબતે, સહેલાઈથી, આનંદ કરતાં કરતાં મુસાફરી કરી શકાય છે. રેલને લીધે વળી કેટલાંક નાનાં નાનાં ગામો આબાદ થઈ ગયાં છે. મોટું જંકશન હોય તેની નજીકનું ગામ મોટું થઈ જાય. પહેલાં મહેસાણા, આણંદ એ કંઈ બહુ મોટાં ગામ ન હતાં, પણ રેલ્વેનાં જંકશનો થવાથી તે બાણીતાં થયાં અને આબાદ થવા પામ્યાં. તેમજ ભુસાવળ, મનમાડ, ઇટારશી, રાંચી, વગેરે ઘણાં નાનાં ગામો રેલ્વેને લીધે જ પ્રખ્યાત થયાં છે. વળી રેલ્વેને લીધે કારખાનાં વધ્યાં છે. જ્યાં રેલ્વેનાં કારખાનાં હોય ત્યાં વસ્તી વધે, વેપાર વધે, અને ગામ પણ આબાદ થાય. મુંબાઈમાં પરેલ નાનું સરખું ગામડું હતું, પણ ત્યાં રેલ્વેનું કારખાનું થયા પછી તે બહુ વધી ગયું. તેમ જ માટુંગા હમણાં સુધી બહુ જ નાનું હતું. પણ ત્યાં રેલ્વેનાં કારખાનાં થયા પછી વધવા લાગ્યું છે.

રેલ્વેથી ગામ ગામનું અંતર ઓછું થાય છે અને થોડી મુદતમાં ઘણી મુસાફરી કરાય છે, તેથી કેમ બાણે આપણી જીન્દગી વધતી હોય નહિ, એવો ભાસ લાગે છે !

બુઓ, તે નકશામાં જ હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં બતાવ્યાં છે. ત્યાં જવું હોય તો કેવી રીતે જવાશે તે કહી શકશે ?

ચાલો, થોડાંક સ્થળોની આપણે મુસાફરી કરીએ. અમદાવાદથી નીમળીએ અને પહેલાં આશુ પર્વત જઈએ. આપણે આર. એમ. આર. ની મીટર ગેજની ગાડીમાં બેસવું જોઈએ. અમદાવાદથી

સવારે ૮૧૧ વાગે મેલમાં ઉપડીએ તો, મહેસાણા પાલણપુર થઈ બપોરે ૬૦૬ વાગે આબુરોડ સ્ટેશન ઉતરાય છે. ત્યાંથી પછી આબુ પર્વત ઉપર જવાય. આબુ પર્વત હવા ખાવાનાં ઠંડાણાં તરીકે અને જૈનનાં દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે.

હવા ખાવાનાં પર્વત પરના ઠંડાણાંમાં મુંબઈ ઇલાકામાં માથે-રાન અને મહાબળેશ્વર એ એ બહુ બાણીતાં છે.

માથેરાન જવું હોય તો મુંબઈ જઈ, ત્યાંથી પુના તરફની ગાડીમાં બેસી નેરળ સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. ત્યાંથી બીજી એક નાની ‘સ્ટીમ રેલ્વે’ માથેરાનની ટેકરીની ઉપર બાય છે. તે રેલની મુસાફરી નવાઈ પમાડે તેવી છે. નાના રૂબા અને તે પણ ત્રણ કે ચાર જ, નાનું નાનુક એન્જીન, અને ટેકરીની ડોર ઉપર ગોળ ગોળ ચક્કર મારતી ગાડી; સામે ટેકરીઓનો ઝાડ પાનથી ભરેલો દેખાવ; ઉંચે સુંદર શિખરો અને નીચે જાંઘરો તો ઉંડી ઉંડી બીણા અને ટેકરીઓ માલુમ પડે છે ! આ બધું બરેબર ખુશકારક અને મનને આનન્દ-દાયક લાગે છે.

મહાબળેશ્વર પણ મુંબઈ થઈને જ જવાય. મુંબઈથી પુનાવાળી ગાડીમાં બેસી પુનાથી પણ આગળ જતાં વઢાર સ્ટેશન આવે છે ત્યાં ઉતરવું જોઈએ. મુંબઈથી ત્યાં પહોંચવાને દશેક કલાક જોઈએ. વઢારથી મહાબળેશ્વર જવા માટે હવે તો મોટરો થઈ છે. મહાબળેશ્વરમાં તો ઉનાળામાં બહુ ઠંડી રહે છે. ઇંગ્લાંડમાં બહુ વખણાતાં સ્ટ્રોબેરી અને રાસ્પબેરી નામનાં ફળ મહાબળેશ્વર પર પુષ્કળ થાય છે. મહાબળેશ્વરની પાસેજ ‘પાંચધણી’—પંચગની—પણ હવા ખાવાનું ઠંડાણું છે.

ઉપર ગણાવ્યાં તે પર્વતપરનાં હવા ખાવાનાં ઠંડાણાં થયાં. દરિયા કાંઠે ઉનાળામાં ઠંડી રહેવાને લીધે દરિયા કાંઠે પણ તેવાં ઠંડાણાં હોય છે. સુરત પાસે ડુમસ, જામનગર પાસે બાલાચડી, વલસાડ પાસે તીથલ, ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલું ગોપનાથ એ તેવાં ઠંડાણાં છે.

ટેકરી પરનાં તેવાં ઠંડાણાંમાં બીજા એ ચારેક જાણવાં જેવાં છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં સીમલા—ત્યાં હિમાલયનાં બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો સુંદર દેખાવ આપી રહે છે. તે દીલ્હીથી ઉત્તરે લગભગ ૨૨૦ માઈલને છેટે છે. મુંબઈથી ‘પંજાબ મેલ’ રેલ ગાડી ત્યાં લગભગ બાવીશ કલાકે પહોંચે છે.

હિન્દુસ્થાનના ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણામાં મરી છે એ પણ હવા ખાવાનું ઠેઠાણું છે, તથા ખંગાળા ઇલાકામાં કલકત્તાથી ઉત્તરે દારજીલીંગ છે તે પણ હવા ખાવાનું ઠેઠાણું છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ઉટાકામંડ નીલગિરિ પર્વતપર છે. આ બધાં પર્વતપરનાં હવા ખાવાનાં ઠેઠાણાં છે.

સીમલા, દારજીલીંગ, નૈનિતાલ વગેરે જે પર્વત પર છે તે દુનિયામાં મોટામાં મોટો હિમાલય પર્વત છે. તે પર્વત હિન્દુસ્થાનની ઉત્તરે લાંબો પડેલો છે. તેનું નામ હિમાલય એટલે હિમનું આલય (રહેવાનું ઠેઠાણું) છે. એ પરથી તમે બાણી શકશો કે, તેનાં ઉંચાં શિખરો પર હમેશાં બરફ રહે છે. ઉંચામાં ઉંચુ શિખર ગૌરીશંકર છે. ધવલગિરિ અને ક્યનજંગા એ બે પણ ઊંચાં શિખરો છે. તેના પરનું માન સરોવર કુદરતી સૌન્દર્યનો ઉત્તમ નમુનો છે. ત્યાં પહોંચવું બહુ કઠણ છે, એટલી બધી ઠંડી લાગે છે કે કંઈ કહેવાની જ વાત નહિ. આગ્રહી મુસાફરોમાંથી કોઈ કોઈ ત્યાં પહોંચ્યા છે. મરાઠીમાં માનસ સરોવર દર્શન નામનું એક સાફ પુસ્તક છે, તેના તરબુમો ગુજરાતીમાં થયો છે.

હિન્દુઓનાં, જૈનોનાં અને મુસલમાનોનાં કેટલાંક બત્રાનાં ઠેઠાણાંએ રેલથી જોડાઈ ગયાં છે. મુંબઈ ઇલાકામાં તો તમે બાણ્યાં છે. હિન્દુઓનાં મોટાં મોટાં સ્થળોમાં કાશી, પ્રયાગ, ગયા, જગન્નાથપુરી, અને રામેશ્વર ગણાય છે. વૈષ્ણવો ગોકુળ, મથુરાં, અને પુષ્કરજીને પણ બત્રાનાં ઠેઠાણાં ગણે છે, અને રામાનુજ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવો મદુરા પણ ગણે છે. નકશા નં. ૧૪ માં તે બધાં આખ્યાં છે, તે જુઓ. અને સ્કેલ પરથી માપી તમારા રહેવાના ગામથી તે કેટલે દૂર છે તે શોધી કાઢો. જૈનોનાંમાં છોટા ઉદેપુરમાં પારસનાથની ટેકરી છે તે મોટામાં મોટું છે.

ગંગા નદીનો હરદ્વાર પાસેનો દેખાવ બહુજ આકર્ષક છે, અને રામેશ્વર પાસેનો દરિયાનો દેખાવ બહુ જ રમણીય લાગે છે. બત્રાનાં ઠેઠાણાંમાં ઘણું કરીને કંઈ કંઈ કુદરતી સૌન્દર્ય હોય છે. પ્રયાગ પાસે ગંગા જમના મળે છે, ત્યાં કેટલેક મુઘી તો તે બંને નદીના પ્રવાહ મળેલા હોવા છતાં બે રંગના છૂટા પાટા જેવા ભાગ જુદા જ પડી રહે છે. ગંગાનાં પાણી સફેદ અને જમનાનાં પાણી કાળાં છે, તેથી તે જગાનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે. હિન્દુસ્થાનમાં કુદરતી સૌન્દર્ય અનેક જગાએ નજરે પડે છે. મોટી નદીઓ તેમાંના ઘોઘ, ટેકરીઓ,

તે પરની લીલોતરી, ખુશનુમા હવા, દરિયાના કંઠા પાસેનો મનભર દેખાવ, જંગલ અને વનની સમૃદ્ધિ અને કોઈ કોઈ જગાએ તો ઉજ્જડ ધારોડ પ્રદેશની કંઈ ચોર જ પ્રતિની ખુબી: એ બધું ઠેકઠેકાણે માલમ પડે છે. તે બધામાં કશમીરની મઝા તો ચોર જ છે. ઇંદ્રનું નંદનવન જેવું વર્ણવવામાં આવે છે, તેવું જ ત્યાં આખેહુબ માલમ પડે છે.

હિમાલયની અનહદ સૌન્દર્યસામગ્રીને દુનિયામાંની કોઈ પણ જગા હઠાવી શકે તેવી નથી. એવો સુંદર, અનેક જાતની અનુપમ ખુબીઓથી પરિપૂર્ણ આપણો આ હિન્દુસ્થાન કુદરતી સૌન્દર્યમાં બીજા બધા દેશોને હઠાવે નેવો છે. કુદરતી સૌન્દર્યમાં જ તેમ છે, એમ નથી, પણ મનુષ્યની કરેલી કારીગરીમાં પણ એક વખત એવો હતો કે હાલની સુધરેલી કારીગરી પણ તે વખતના કામ આગળ હલકી પડે. હાલની રેલ ગાડીઓ, પુલો ડુંગરાઓને ખોદી તેમાંથી સોંસરી કરેલી રેલની સડકો, ટેકરીઓ પર રેલ્વે ચઢાવવાની અજબ કરામતો, મોટાં મોટાં વહાણો, આગબોટો, લડાઈનાં હથિયારો વગેરે જોઈએ ત્યારે આપણે દિંગમૂઠ બની જઈએ. પરંતુ હિન્દુસ્થાનની ડુબરો વર્ષ પહેલાંની કારીગરીના ટકી રહેલા નમુનાઓ જોઈએ છીએ, તો આપણે બાણી શકીએ છીએ કે, હાલના વખતમાં પણ વિરમચ પમાડે તેવી કરામત આગળના લોકોના હાથમાં હતી.

કુતખુદીન બાદશાહે ચણાવેલો કુતુબમિનાર એટલો ઉંચો અને મજબુત છે કે, દુનિયામાં થોડા જ મિનારા તેની સાથે સરખાવી શકાય. શાહજહાં બાદશાહે કરાવેલો ‘તાજ મહાલ’ જોઈને તો બધી પ્રજા આશ્ચર્યચકિત જ બની રહે છે. એવી ઝીણી કારીગરી, કળાની એવી સુંદર કૃતિઓ, અને પૈસાની, હીરા મોતીની, માણેકની એવી તો છાકમ છોળ નજરે પડે છે કે, તે વખતની કળા કુશળતા, કારીગરીની હુશિયારી અને જોહોજલાલીનો ખ્યાલ પણ આપણા મગજમાં પેસી શકતો નથી.

આ ઉપરાંત પ્રાદ્યણો, બાદો અને જંનોએ ઠેકઠેકાણે શુક્રાઓ અને તેની અંદર ચિત્રો બનાવેલાં છે, તે પણ આખી દુનિયામાં અદ્વિતીયજ-એટલે જેનો જોટો આખી દુનિયામાં બીજે ન મળે તેવાં- છે. તેવી શુક્રાઓમાં મુંબઈ ઇલાકામાંની કનેરીની, અંધેરીની, કલીની, ધારાપુરીની, શુક્રાઓની વાત થઈ ગઈ છે. અજુન્ટા વિષે તથા ઇલોરા વિષે પણ કહેવાઈ ગયું છે. નિઝામ સરકારના દોલતાબાદ નગરથી ઇલોરા જવાય છે. તે શુક્રાઓ સૌથી મોટી અને જુદી જુદી જાતની

છે. તેમાં ૩૨ ગુફાઓ છે. તેમાંની ૧૨ જોડોની, ૧૫ બ્રાહ્મણોની અને પાંચ જૈનોની છે. ડુંગરમાંથી કોરી કઢતાં, અને તેમાં જુદી જુદી હકીકતનાં ચિત્રો કરતાં કેટલો વખત, કેટલા પૈસા, કેવી કારીગરી અને કેટલી ધીરજની જરૂર પડી હશે ?

હિન્દુસ્થાનના લોકો જુના કાળમાં જ હુશિયાર હતા એમ નથી. અંગ્રેજો પહેલ વહેલા આવ્યા ત્યારે તેઓ હિન્દુસ્થાનની કારીગરીથી જ મોહ પામી ગયા હતા. અને યુરોપ આખામાં ન બનતી તેવી સુંદર ચીજો અહિં બનતી જોઈ વેપાર માટે જ અહિં દાખલ થયા હતા. હિન્દુસ્થાનની દોલત અને હિન્દુસ્થાનની કારીગરી એ તો તે વખતે પણ આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. પરદેશીઓ મોગલ દરબારમાં જતા ત્યારે નજરાણા તરીકે આગળ ધરવા લાયક કોઈ વસ્તુઓ લાવી શકતા નહિ, કારીગરી અને હુન્નરકળામાં તેઓ એટલા બધા પછાત હતા ! તે બધું ચારસો પાંચસો વર્ષની વાત ઉપરજ ! પણ હવે તો તેવું કંઈ રહ્યું નથી. હિન્દુસ્થાનમાં કારીગરીને નામે હાલ તો શૂન્યજ છે. સોય, ટાંકણી, દિવાસળીથી માંડીને નાની મોટી બધી વસ્તુઓ પરદેશથીજ આવે છે. અને હિન્દુસ્થાન હવે તો ઘણું ભાગે ખેતી ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યો છે. વિદ્યાકળાની ખીલવણી માટે અંગ્રેજ સરકાર બહુ મહેનત કરે છે. હિન્દીઓ જો આ બાબતમાં ઉત્સાહથી ભરે તો હિન્દનાં બાળકોમાં તાકાત તો છે એ શુભ ચિહ્ન છે. તમારામાંથી દરેકે દરેક છોકરાએ અમુક ધંધો કે હુન્નર પસંદ કરવાને અત્યારથી જ વિચાર કરવો જોઈએ; જેથી તમે તમારી કેળવણી તે પ્રમાણે લઈ, તમે તમો પોતાને, તમારાં માબાપને, તમારા રાજાને અને તમારા દેશને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થઈ શકો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

—:૦:—

હિન્દુસ્થાન—ચાહુ

ભૂરચના હવાપાણી, પેદાશ, કારીગરી વગેરે

હિન્દુસ્થાનના રંગીન (નં. ૧૫) નકશા પરથી તમે જોઈ શકશો કે, ઉત્તરમાં હિમાલય અને તેની લંબાયેલી પર્વતરાજીને લીધે ઉત્તરનો બધો ભાગ ડુંગરાઉ છે, અને ઉત્તર-પશ્ચિમના ખુણાનો ભાગ પણ તેવો જ છે. તે ઉંચા ઉત્તરના ભાગમાંથી મોટી મોટી

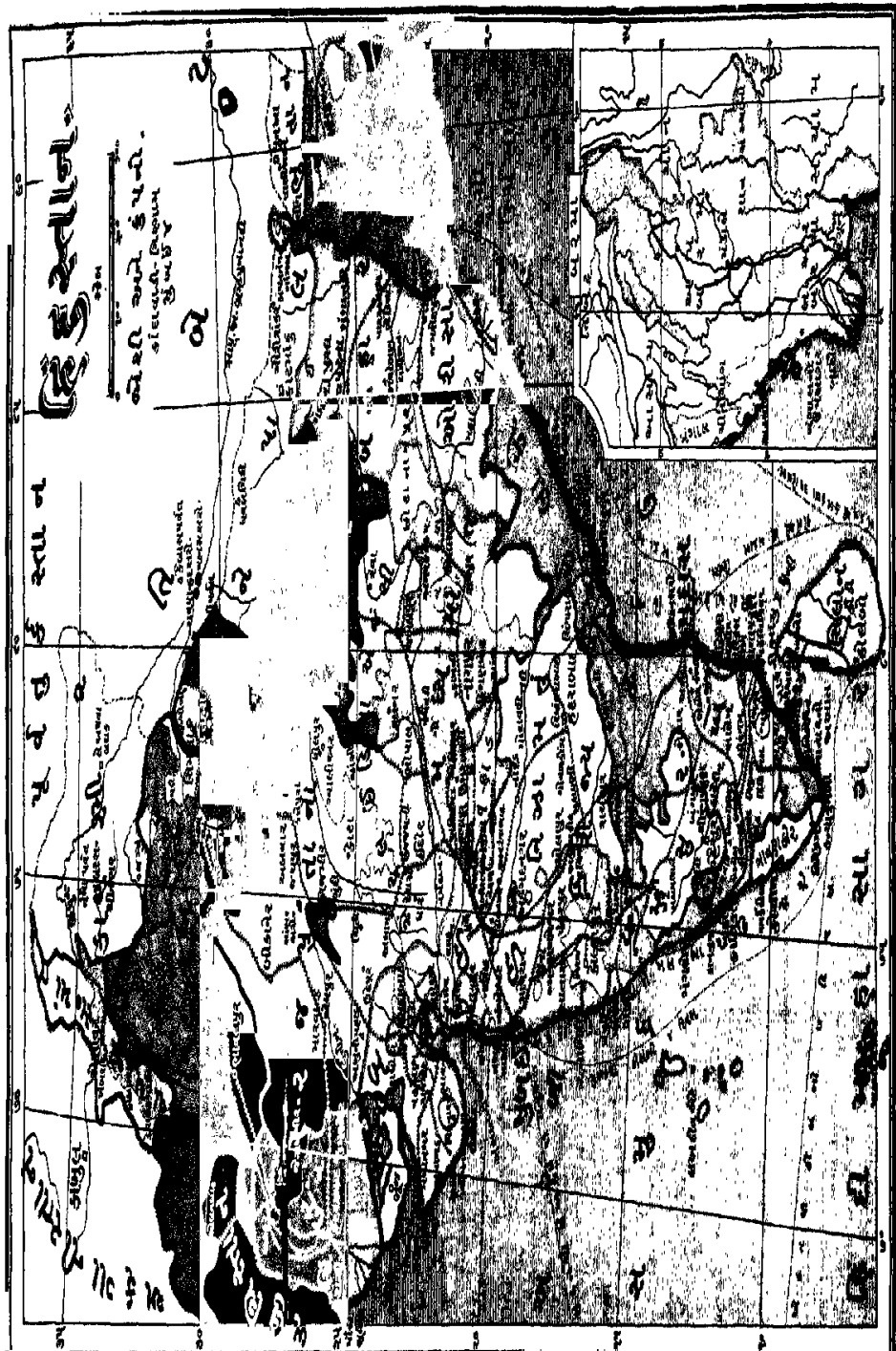
નદીઓ નીકળે છે. અને તે બધા ભાગની દક્ષિણે આવેલા વિશાળ પ્રદેશને પાણીની ઘણી સારી સગવડ પૂરી પાડે છે. સિંધુ અને પંજાબની બીજી નદીઓ, ગંગા જમના અને તેમને મળતી નદીઓ, તથા પ્રદ્યુપત્રા એ નદીઓથી હિન્દુસ્થાનનો ઉત્તરનો ભાગ ધોવાય છે. સિંધુ, ગંગા તથા પ્રદ્યુપત્રા એ ત્રણે નદીમાં કેટલેક છેટે સુધી વહાણો-આગળોટો-ચાલે છે, અને બીજી નદીઓમાં પણ મછવાઓ ચાલે છે.

પંજાબ અને દીલ્હીની આસપાસનો મુલક ઘણો ભાગે સપાટ છે. અયોધ્યા, કાશી અને બહારનો ભાગ પણ બહુ ડુંગરાઉ નથી; તેમ બંગાળાનો ભાગ પણ સપાટ છે. નેપાળ ભૂતાનનાં રાજ્યો અને આસામ અને પ્રદ્યુપત્રાનો ઘણો ખરો ભાગ ડુંગરાથી ભરેલો છે.

તે બધા ભાગથી દક્ષિણે જઈએ એટલે સિંધ અને રજપૂતાનાના કોરા, સૂકા, રણવાળા પ્રદેશો આવે છે. ત્યાં વરસાદ ઓછો, તાપ ઘણો સખત, પાણી જુજ, કુવા ઘણા ઉંડા અને પેદાશ પણ તેથી કમી છે. અરવલ્લીની ટેકરીઓ સિવાય બીજા ડુંગર નથી. પૂર્વ તરફ જતાં બહાર, ઓરિસ્સા વગેરે પણ મોટા મોટા ડુંગર વગરના પ્રદેશ છે..

વિન્ધ્યાચળ પર્વતથી મધ્ય ભાગ ડુંગરાઉ બને છે. પૂર્વ તરફ જતાં પાછું મેદાન છે. વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણનો ભાગ તે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન કહેવાય છે. તે ભાગમાં પૂર્વ પશ્ચિમ કિનારા તરફ ઘાટ-પર્વતો છે, અને વચમાં નિઝામનું રાજ્ય, વરાડ અને મહેસુરનું રાજ્ય એ ભાગ પાછો સપાટ છે. નદીઓના પ્રવાહ પરથી ઉંચા નીચા પ્રદેશ તમે પારખી શકશો. ડુંગર અને નદી જોઈ હિન્દુસ્થાનની ભૂરચના કેવી છે તે યરાબર કહી શકશો.

દરિયો, નદી અને પર્વત એ બધાં હવાપાણીને અસર કરનારાં છે. હિન્દુસ્થાનમાં એ બધાનો યોગ એવો તો બની ગયો છે કે આખી પૃથ્વી પરના ગમે તે પ્રદેશનાં હવાપાણી માગો તો ઘણું કરી હિન્દુસ્થાનમાં મળી આવે. એટલે હિન્દુસ્થાનનાં હવાપાણી પ્રદેશ પ્રદેશ પ્રમાણે જુદાં જુદાં છે. મુંબઈ ઇલાકાની વિગત તમે શીખી ગયા છો. તેથી તે સંબંધે ફરી કહેવાની જરૂર નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં ડુંગરાઉ ભાગમાં ગરમી સખત પડે છે અને વરસાદ પણ સારો પડે છે. ત્યાંનાં કેટલાક ભાગમાં તો લોકો કંપડાં પણ પહેરી શક્તા નથી અને શરીરે ચંદનના લેપ કરે છે.

தென் இந்தியா

બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સામાં હવાપાણી ઘણું ભાગે સમ-
શીતોષ્ણ રહે છે. આસામની ટેકરીઓમાં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે.
ચેરાપુંજમાં આખી દુનિયામાં વધારે વરસાદ પડે છે; એક વાર ત્યાં
ચોવીશ કલાકમાં આળીસ ઇંચ પાણી પડી ગયું હતું ! એ શહેર નક-
શામાં જુઓ. એક વખત એક વરસમાં ૮૦૦ ઇંચ વરસાદ થયો
હતો ! આપણે ત્યાં-મુંબઈમાં-૬૦, ૭૦ કે બહુ તો ૮૦ ઇંચ વરસાદ
પડે છે. મડિયાવાડ, ગુજરાતમાં ૨૫ થી ૩૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે.
ચેરાપુંજમાં દર વર્ષે સરાસરી સાડા ચારસો ઇંચ વરસાદ પડે છે !

પશ્ચિમમાં ચેરાપુંજમાં જેમ વરસાદ બહુ પડે છે તેમ પૂર્વ
તરફ સિંધમાં જેકોબાબાદ જુઓ, ત્યાં ગરમી ઘણી જ પડે છે. આખા
હિન્દુસ્થાનમાં સૌથી વધારેમાં વધારે ગરમી ત્યાં પડે છે.

હિમાલય પર્વતના ઉપરના ભાગમાં સદાકાળ બરફ જ રહે છે !
એટલી બધી ત્યાં ઠંડી રહે છે કે બરફ તો યોગળતો જ નથી.

હવાપાણી, ડુંગર, અને નદીના પ્રમાણમાં પેદાશ પણ આખા
હિન્દુસ્થાનમાં જુદી જુદી થાય છે. ખેતીની પેદાશ જુદે જુદે કેાણે
જુદી જુદી થાય છે. ગુજરાત તરફ ઘઉં તથા કપાસ, સિંધ તરફ
બાજરી, બટાટા, પંજાબમાં ઘઉં, રજપૂતાનામાં મકાઈ, બંગાળામાં
ચોખા, શણ અને ગળી, માળવામાં અરીસ, દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં
ચોખા, નાળિયેર, સોપારી, એલચી, અને બ્રહ્મદેશમાં ચોખા અને
સાગ એ મુખ્ય છે. જુદા જુદા પ્રદેશ પ્રમાણે દાણો, ફળ, શાકભાજી
વગેરે પુષ્કળ પેદા થાય છે, અને ફળ, શાકભાજી કે દાણામાં બટાટા
અને સુકા મેવા સિવાય બીજી કોઈ પણ ચીજ પરદેશથી આવતી નથી.

ખનીજમાં રાણીજંગ અને ઝેરીઆની કોલસાની ખાણો, મૈસુ-
રમાં કોલરની સોનાની ખાણો, પંજાબમાં સિંધવ, ગુજરાતમાં પાવા-
ગઢ અને મૈંસુર રાજ્યમાંથી મેન્ગેનિઝ, તથા બ્રહ્મદેશમાંથી કેરોસિન
તેલ એ મુખ્ય છે. તાંબુ, કલઈ, કૃતકડી, લોહું એ બધાં છે ખરાં
પણ તે બહુ જથામાં કઢાતાં નથી. આ ઉપરાંત મકાન બાંધવાના
પથ્થર, આરસના પથ્થર વગેરે નીકળે છે, પણ આ બધી ખનીજ
પેદાશમાંથી પરદેશ તો માત્ર મેન્ગેનિઝ જ ચડે છે. તે પણ મેન્ગે-
નિઝની કાચી ધાતુ જ ચડે છે, કારણ કે તેમાંથી ગાળીને શુદ્ધ
મેન્ગેનિઝ કઢવા જેટલું કામ અહિં થઈ શકતું નથી.

પશુ-પંખીઓમાં ઘણી જાતો માલમ પડે છે. જંગલી પ્રાણીઓ
પણ ડુંગર અને જંગલોમાં પુષ્કળ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં એક

વખત ઘણા હાથી હતા, લંકામાં તો હજી પણ છે ખરા. કોયલ, મેના, મોર, તીતર, પોપટ, એ સુંદર પંખીઓમાં મુખ્ય છે. ગાય, ભેંસ, ખરસાં, ઘેટાં, ઘોડા, ગધેડા, જાટ વગેરે માણસને ઉપયોગી થનારાં પશુ સંખ્યાબંધ છે. હાથી, ગેંડા, હરણ વગેરે પણ વસે છે. કસ્તૂરીમૃગ કે જેની નાભિમાંથી કસ્તૂરી નીકળે છે તે પણ થાય છે.

કરીગરી વિષે આગળ વાત થઈ ગઈ છે. હાથની કળા અને સંચાની કરામત બંનેમાં હિન્દીઓ હાર્યા છે અને હાલના હુન્નર ઉદ્યોગમાં હિન્દુસ્થાન કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરતું હોય તેવું જણાતું નથી. સુતર કાંતવા વણવાની મિલો સારી સંખ્યામાં છે. રેશમની પણ એકદમ બે છે, અને ઉનની પણ છે ખરી; પરંતુ તે બધીમાં પરદેશની મિલો સાથે હરિકાઈમાં ઉતરી શકે તેવી એક પણ નથી. કાંચો માલ બધો પરદેશ જાય છે, અને તેની ચીજો પરદેશમાં બને છે, પછી અહિં આવે છે. એક સાધારણમાં સાધારણ ચીજ જુઓ તો તે પણ પરદેશથી જ આવતી માલમ પડશે. હુન્નર કરીગરીમાં નકલીઆ બુદ્ધિ છે ખરી. પણ સાહસ, શ્રદ્ધા, પ્રમાણિકપણું, ખંત અને ચાતુર્ય એમાંથી એકે દેખાતાં નથી. વિદ્યા કળા અને રસાયણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન લોકોમાં મુદ્દલ નથી. કુદરતનાં સત્યો, કુદરતની છુપી શક્તિઓ શોધી કાઢી તેને ઉપયોગમાં લેવાની બુદ્ધિ પણ નથી. નવું શિખી તેને પોતાનું કરી લેવા જેટલી ખંત પણ નથી. આટલું નથી એ ખરું, તોપણ અમુક અમુક બાબતમાં હજી કંઈ સત્ત્વ દેખાય છે. ખેડુઓ જેવી તેવી પણ ખેતીની કળા જાણે છે. વહોરાઓ અને કરીગરો નકલ કરવામાં બાહોશ છે. બ્રાહ્મણો કેળવણીમાં આગળ વધે છે. વાણિયાઓ, ભાટિયાઓ, મારવાડીઓ, મેમણો, ખોજાઓ, વેપાર ખેડવામાં બહુ સાહસિક છે. આ બધા ગુણો હજી છે અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં તે ગુણો બિલવવા બહુ કાળજી રાખવામાં આવે છે, એટલે તે રાજ્યની બાંહેધરી હેઠળ હિન્દુ પાણું જગૃતિમાં આવશે એવી આશા રહે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યનો અમલ કેટલો બધો લાભકારક છે એ તો તમે જાણો છો. તે રાજ્ય કેવી રીતે ચાલે છે, એ પણ તમને કહું છે. હિન્દીઓને પણ તેમાં કેવો કેવો લાગ મળતો રહે છે, તે પણ તમે જાણ્યું છે. એટલે આ બધા જ્ઞાન પછી માત્ર એજ કહેવાનું રહે છે કે તેના રાજ્યનો અમલ આપણા ઉપર દીર્ઘકાળ ટકી રહ્યો કે જેથી હિન્દીઓના લાભ કાયમ રહે અને દિન પર દિન વધ્યા કરે.

પ્રકરણ ૨૩ મું

—:૦:—

હિન્દુસ્થાન

યાદી રૂપ

સીમા:—

ઉત્તરે: હિમાલય, કરાકોરમ અને હિન્દુકુશ પર્વતો..

પૂર્વે: ચીન, હિન્દી ચીન, બંગાળાનો ઉપસાગર.

દક્ષિણે: હિન્દી મહાસાગર.

પાશ્ચિમે: અફઘાનિસ્તાન અને અરબી સમુદ્ર.

ક્ષેત્રફળ:—

હિન્દુસ્થાન બહુ જ મોટો દેશ છે. તેના ચોક્કસ માઈલ વગેરે બાલુવાથી તમને લાલ નથી. તમને ખ્યાલ પાણી આવે નહિ, પણ એટલું સમજી શકશો કે આપણા રાજ-કર્તા અંગ્રેજ સરકારના દેશ કરતાં તે ૩૫ ગણો મોટો છે..

પર્વતો:—

હિમાલય, કરાકોરમ, હિન્દુકુશ, મુલેમાન, હાલા, વિન્ધ્યા-ચળ, અરવલ્લી, આબુ, સાતપુડા, પશ્ચિમ અને પૂર્વઘાટ અને નીલગિરી મુખ્ય છે.

રણ:—

સિંધમાંનું થરપારકરનું રણ, કચ્છનું રણ, રજપૂતાનામાંનું રણ..

નદીઓ:—

ગંગા, જમના, ઘાઘાપુત્રા, સિંધુ, જેલમ, ચિનાબ, રાવી, સતલજ, બીયાસ, સાબરમતી, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, માહી, કાવેરી અને ઇરાવદી.

સરોવરો:—

માન, રાવણહ્રદ, વુલર, સાંબર, કોલર, ચિલકા અને પુલિકટ. એમાંના પહેલાં ત્રણ મીઠા પાણીનાં છે અને બાકીનાં ખારા પાણીનાં છે.

કિનારો:—

પૂર્વના કરતાં પશ્ચિમનો વધારે સારો છે. મોટાં બંદરો તે તરફ છે. જે કિનારો વાંકો ચુંકો હોય તે વધારે સારો, કેમકે ત્યાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે.

બંદરો:—

પૂર્વ કિનારે—મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, મછલીપટ્ટણ, અને વિભગાપટ્ટણ.

પશ્ચિમ કિનારે—મુંબઈ, કરાંચી, પોરબંદર, વેળાવળ, અલી-બાગ, રત્નાગીરી, વેંગુલ્લી, હરણાઈ, કારવાડ, કુમટા, હોના-વર, મેંગલુર, કાનાનોર, તાલીચેરી, માહી, પાંજીમ, કલીકટ અને આલેપી.

ભૂશિર:—

કન્યા કુમારી—છેક દક્ષિણે છે.

ખેટા:—

લંકા અગર સિલોન, આ હિન્દુસ્થાનમાં ગણાતું નથી. માલદ્વીપ પણ લંકાના તાબા હેઠળ છે. લક્ષદ્વીપ, આંદા-માન અને નિકોબાર: રામેશ્વર અને દ્વારકાં પાસેના ‘ખેટ’ એટલા હિન્દુસ્થાનમાં છે.

સામુદ્રધુની:—

પાકની સામુદ્રધુની હિન્દુસ્થાનના તળ ભાગ અને લંકાની વચ્ચે છે.

વસ્તી; લોકો:—

હિન્દુસ્થાનની કુલ વસ્તી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે ૩૧૬ કરોડની ગણાય છે. તેમાં મોટો ભાગ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં, થોડી દેશી રાજ્યોમાં અને તેથી થોડી સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં છે.

લોકો જૂદી જૂદી જાતના છે તેની બધી વિગત તમે મોટા થશો ત્યારે જાણશો. ધર્મની વાત મુંબાઈ ઇલાકા વિષે જાણી છે, તેથી વધારે જાણવા જેવી નથી. પંજાબમાં શીખ ધર્મ, કર્ણાટકમાં ‘બૌદ્ધ ધર્મ’ માનનારા કેટલાક લોક રહે છે. શીખ અને બૌદ્ધ એ બે વધારે જાણવા જેવા ધર્મ છે.

ભાષા:—

ભાષા તો ઘણી જ જૂદી જૂદી છે. બંગાળમાં બંગાળી, આગ્રા અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં હિન્દુસ્થાની, પંજાબમાં

ઉદ્ધુ, રજપૂતસ્થાનમાં મારવાડી, મદ્રાસ ઇલાકામાં તેલુગુ, તામીલ, મલાયમ અને કનડી અને બ્રહ્મદેશમાં બ્રહ્મી ભાષા બોલાય છે. મુંબઈ ઇલાકાની ભાષા તેા તમે જાણો છો.

પેદાશ:—

હિન્દુસ્થાનનો ઘણાખરો આધાર ખેતી ઉપર જ છે. ચોખા, ઘઉં, અને કપાસ એ મુખ્ય છે. ચા, શણ અદ્રીણ, ગળી, અળખી અને તેલનાં બીજાં, એ પણ સારા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને પરદેશ જાય છે. ખેતીની પેદાશમાં નહેરોથી બહુ વધારો થાય છે. ગંગામાંથી ઘણી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. આખી દુનિયામાં જે જાતનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ થતાં હશે, તેવાં બધાં હિન્દુસ્થાનમાં કોઈને કોઈ ભાગમાં હશે ખરાં, હવાપાણી ને બીજી બધી રીતે દુનિયાના ગમે તે ભાગના જેવી સ્થિતિ અહિં પણ મળી આવે છે.

વેપાર:—

દેશમાં થતું અનાજ વગેરે પરદેશ ચઢાવનારા અને પરદેશી વસ્તુ અહિં લાવવાનું કામ કરનારા લોકો વહેપારી કહેવાય. પરદેશ સાથેનો મંગાવવા કે મોકલવાનો વેપાર પરદેશીઓના હાથમાં છે, પણ દેશમાંને દેશમાંનો ઘણાખરો વેપાર દેશીઓનાં હાથમાં છે. ઘણા લોકોનો આધાર તેના ઉપર છે. વેપારનો આધાર રેલ્વે, ને બીજી સડકો ઉપર છે. ઠેકઠેકાણે તે પ્રસરી ગયેલી છે. એટલે તે સગવડ સારી જાતની છે. નકાશાઓમાં રેલ બતાવી છે તે જોઈ ખાતરી કરી શકશો કે રેલ ઘણી સારી રીતે પ્રસરી છે.

હુન્નર:—

હુન્નર, કારીગરી, ઉદ્યાગ, ધંધા વગેરે વિષે તેા મુંબઈ ઇલાકાની વાતમાં અને આગળના પ્રકરણોમાં આપ્યું છે, તેથી વિશેષ જાણવાની હુમણું કંઈ જરૂર નથી.

ખનીજ:—

ખનીજમાં સ્ટ્રેસુરમાં સોનું નીકળે છે. બંગાળામાં રાણીગંજ અને એસ્તિસામાં ઝેરીઆની ખાણોમાંથી કોલસા નીકળે છે.

પંખખમાં સિંધવ નીકળે છે. ગોવળકાંડા, પન્ના એ જગ્યા-એથી હીરા નીકળતા. પણ હવે બહુ જગ્યામાં નથી. લોખંડ ઘણી જગ્યાએ માલમ પડે છે, અને ધ્રુવદેશમાંથી કેરોસીન તથા કલાઈ નીકળે છે. હજી ઘણી જગ્યાઓ શોધ થયા વગરની છે.

બાણુવા લાયક સ્થળો:—

કુદરતી સૌન્દર્યનાં બાણુવા લાયક સ્થળો આખા હિન્દુસ્થાનમાં ઠેકઠેકાણે છે. અશિમર, હિમાલય, હરદ્વાર, સિમલા, મહાબળેશ્વર, ગેરસખાના ધોધ, રામેશ્વર ખેટ વગેરેમાં કેટલીક જગ્યા તો એવી છે કે, તેની ખરાબરી કરી શકે તેવી જગ્યા આખી દુનિયામાં મળવી મુશ્કેલ છે. માણસની કારીગરી-પ્રાચીન કારીગરીની વસ્તુઓ પણ ઘણી જોવા જેવી છે. ચિતોડનો કિલ્લો, આગ્રાનો તાજમહેલ, વિજાપુરનો ધુમટ, ધલોરા, અજંટા અને ધારાપુરી તથા કેનરીની ચુકાઓ, અશીનાં ભવ્ય મંદિરો અને મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગોમાંના મંદિરો વગેરે મુખ્યમાં ગણી શકાય.

જાત્રાનાં સ્થળ:—

હિન્દુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળો ઘણાં છે. મુખ્યમાં અશી, જગન્નાથપુરી, રામેશ્વર અને દ્વારકા, એ ચાર દિશામાં ચાર છે. જૈનોનાં પારસનાથ ને અને પાલીતાણા, એ મુખ્ય ગણાય છે. નાનાં અને સાધારણ ગણાતાં સ્થળો તો ઠેકઠેકાણે આવી રહેલાં છે.

હવા ખાવાનાં સ્થળ:—

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં ખતાવનાર એટલે કે તે જગ્યાને શોધી, બહાર લાવી ત્યાં જવાનો રિવાજ શરૂ કરનાર તો અંગ્રેજો જ કહી શકાય. તેઓ કંઠા મુલકના રહેવાશી હોવાથી ગરમ ઋતુમાં કંઠી જગ્યાએ જવાનું તેમને માટે બહુ જરૂરનું હતું. એટલે દરેક ભાગના અમલદારે શોધ કરી ત્યાંની તેવી જગ્યામાં વસવાટ કર્યો. આખા હિન્દમાં-સિમલા, ખંગાળામાં દાર્જીલીંગ, પંખખ તરફનાં માટે મરી, મુંબઈવાળાને માટે મહાબળેશ્વર, મદ્રામાં ઉત્કલમંડ, મધ્ય પ્રાંતમાં પંચમડી એ ટેકરીઓનાં-શિખરસ્થ-હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં છે.

જ્યાં તેવી ટેકરીની સગવડ નથી હોતી ત્યાં દરિયા
ઝોઝો શોધે છે. ઝાઝીઆવાડમાં ખાલાચડી, સુરત પાસે હુમસ
એ બે હુમણાં તમારે માટે પૂરતાં છે.

રાજકીય વિભાગ:—

આ વિભાગો ત્રણ બતાના છે, પહેલો ખાલસા, બીજો
દેશી રાજ્યો, ત્રીજો સ્વતંત્ર રાજ્યો.

ખાલસા મુલકના નીચે પ્રમાણે ભાગ છે:—

ગવર્નર સાહેબને તાબે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, પંજાબ,
સંયુક્ત પ્રાન્તો, બિહાર-ઓરિસ્સા, 'બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાન્ત,
વરાહ અને આસામ.

ચીફ કમીશનર સાહેબને તાબે બલુચિસ્તાન (બ્રિટિશ),
વાયવ્ય સરહદનો મુલક, અજમેર, કુર્ગ, આંદામાન અને
નિકોબાર છે.

મુખ્ય શહેરો

આ પૈકી મુંબઈ ઇલાકા વિષે તમે જાણ્યું છે.

મદ્રાસ ઇલાકો:—મદ્રાસ, કાંજીવરમ, વિન્નગાપટ્ટમ, મદુરા, ટ્યુટી-
કોરીન, ત્રિચિનાપલી, ઉત્તકમંડ અને મેંગલુર છે.

બંગાળા ઇલાકો—કલકત્તા, મુર્શીદાબાદ, ઢાકા અને દાર્જીલીંગ.

બિહાર અને ઓરિસ્સા—પટણા, ગયા, કટક અને જગન્નાથપુરી.

બ્રહ્મદેશ—રંચુન, માંડલે, મોલમૈન અને ઐઝ્યાબ.

સંયુક્ત પ્રાન્તો—આગ્રા, અલ્હાબાદ, ઝાનપુર, કાશી (બનારસ) મથુરા,
નૈનીતાલ, અલીગઢ, લખનૌર, આંસી, મીરત, સહરાણુપુર
અને રૂરકી.

પંજાબ—લાહોર, અમૃતસર, પાણીપત, સીમલા, દિલ્હી, કસાબલી
અને સ્થાનેશ્વર.

મધ્ય પ્રાન્ત—નાગપુર, પંચમડી, જખલપુર, ખંડવા, દિલીચપુર,
ઉમરાવતી અને અકોલા.

આસામ—ગૌહત્તી, શિલાંગ અને ચેરાપુંજી.

બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન—કવેટા.

વાયવ્ય સરહદ—પેશાવર.

અજમેર--અજમેર.

કુર્ગ--મર્કેરા.

આંદામાન--પોર્ટબ્લેર.

દેશી રાજ્યો

કેટલાંક વોઇસરોયની સીધી દેખરેખ નીચે અને કેટલાંક ગવર્નર કે કમીશનરના તાબા હેઠળ છે.

નામદાર વોઇસરોય નીચે:—

કાશ્મિર—જમ્મુ અને શ્રીનગર.

નિઝામ—હૈદરાબાદ.

રજપૂતાના—બિકાનેર, અલ્વર, કિશનગઢ, જયપુર, ભરતપુર, ઇંદોર, કોટા, ઉદેપુર, જોધપુર અને જેસલમીર એ મુખ્ય છે.

મધ્ય હિન્દ—ભોપાલ, ઇંદોર, ગ્વાલિયર, ઉજ્જન, પન્ના, અને રતલામ. વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટસ એજન્સી—કચ્છ, કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો, અને પાલણપુર.

ગાયકવાડ—વડોદરા.

મહેસુર—મહેસુર, ખાંડોલાર અને કોલર.

આસામના તાબા હેઠળ—મણિપુર અને ટિપેરા.

બંગાળના તાબા હેઠળ—કુચબિહાર, અને સિકિમ.

બુંગાઈના તાબા હેઠળ—અંભાલ, રાજપીપળા અને કોલ્હાપુર વગેરે અપાર્થ ગયાં છે,

મદ્રાસના તાબા હેઠળ—ત્રાવણકોર એ મુખ્ય છે.

સ્વતંત્ર રાજ્યો બે જાતનાં છે

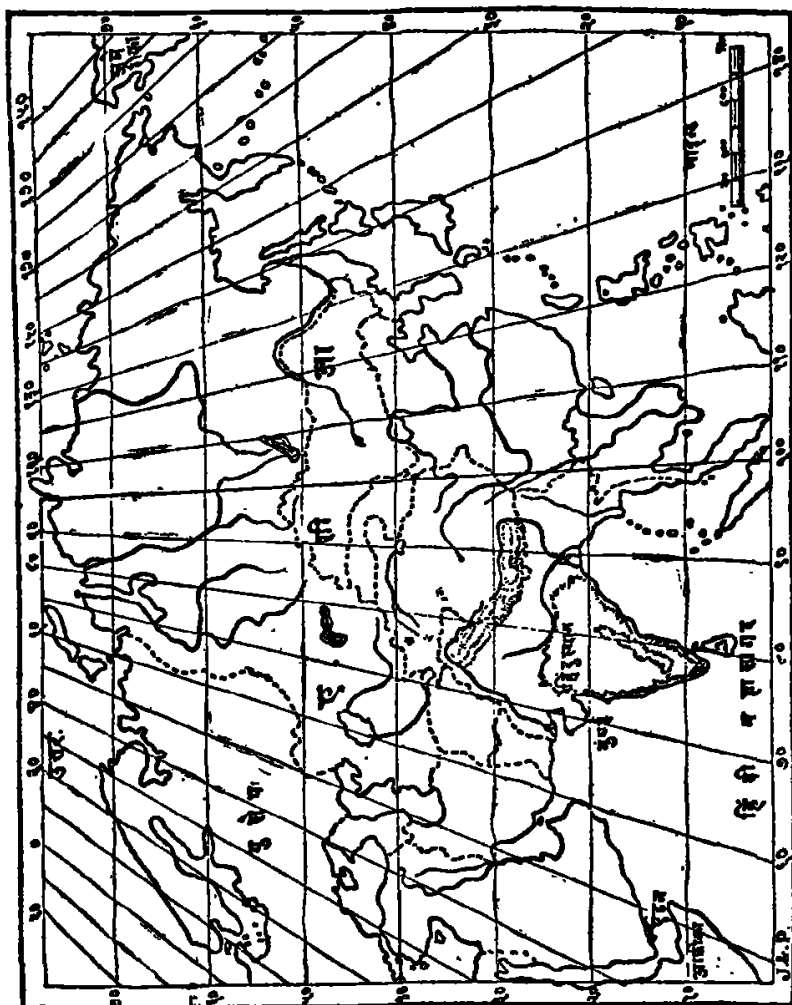
૧ દેશી સ્વતંત્ર રાજ્યો—નેપાલ, (ખટમંડુ) અને ભૂતાન (યુનાખા.)

૨ પરદેશી સ્વતંત્ર—ફીરંગીનાં-દીવ, દમણ અને ગોવા.

ફ્રેન્ચનાં—પાંદીચરી, કારીકલ, માહી ચાનાન અને ચંદ્રનગર છે.

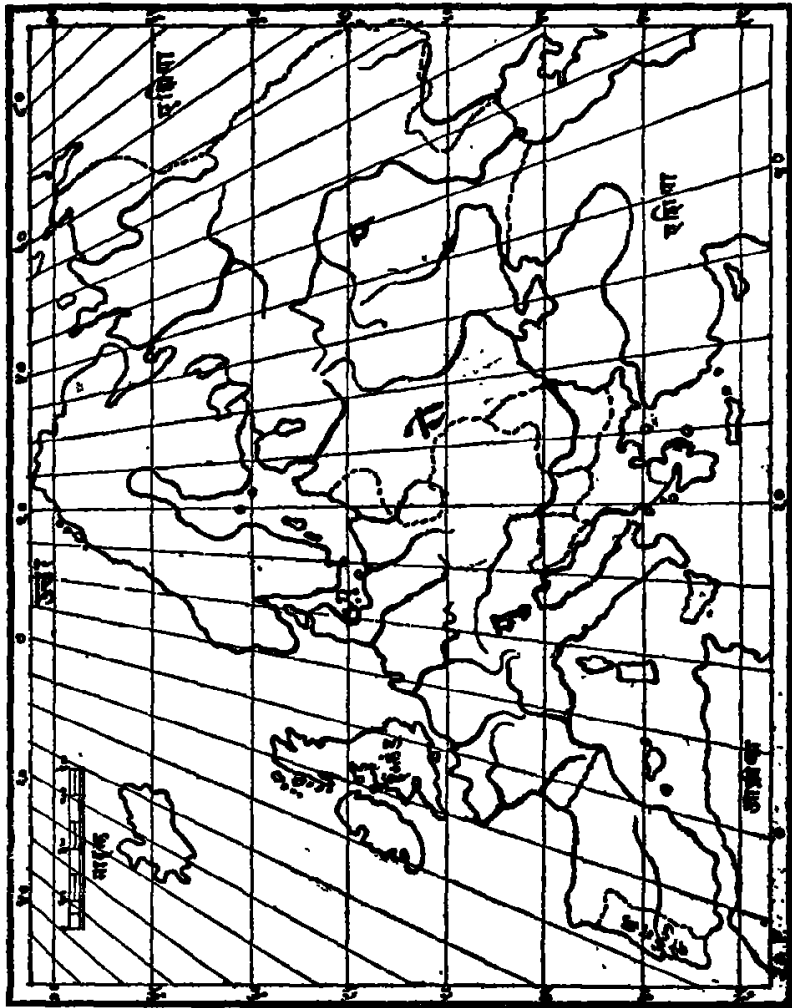
સિલોન અગર લંકા જેમાં કોલંબો મુખ્ય શહેર છે, તે તથા તેની નીચેનાં માલદ્રીપ આ બે કાલિન કોલોની ગણાય છે—એટલે કે તે હિન્દુસ્થાનની સાથે ગણાતાં નથી. તેની વ્યવસ્થા તદ્દન બુદ્ધી રીતે થાય છે.

एशिया

नकशा नं. १७.

युरोप

પ્રકરણ ૨૪ મું

— :૦:—

એશિયા ખંડ

હિન્દુસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો લંકાનો ટાપુ હિન્દુસ્થાનથી જુદો જ ગણાય છે. નામદાર વૉઈસરોયના હાથ નીચે તે નથી. તે તો ‘કાઉન કોલોની’ ગણાય છે. આ બેટમાં આ અને ચોખા એ બે મુખ્ય ઉપજ છે. પાસેના મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે. કોલંબો એ રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. લંકા-સિલોનની પશ્ચિમે માલદ્વીપ બેટ છે. તે સિલોનના ગવર્નરના તાબામાં છે. ત્યાંના રાજા તેમજ રહેવાશી મુસલમાન છે.

હિન્દુસ્થાન સાથે સરહદથી જોડાયેલા એવા ખીબા મુલકો વિષે કંઈક જાણી, આખા એશિયાખંડ વિષે પણ તમારે થોડું જાણવું જરૂરનું છે. બલુચિસ્તાન, અફઘાનીસ્તાન, તિબેટ, ચીન અને શિઆમ એ ઉપરાંત એડન સાથે જોડાયેલ અરબસ્તાન એટલા દેશો આપણા હિન્દુસ્થાન સાથે જોડાયેલા છે. તે બધામાં ચીનનું રાજ્ય બહુ મોટું છે. ત્યાંના લોકોમાં ઘણા જુના કાળથી વાંચવા લખવાનો શોખ હતો અને હજુ પણ છે. વચમાં ત્યાંના લોકો ઘણા અફીણિયા થઈ ગયા હતા. હવે હળવે હળવે સુધરતા જાય છે. ‘ચા’ પહેલ વહેલો ચીનથી આવ્યો. ‘ચા’ એ શબ્દ જ ચીનની ભાષાનો છે. રેશમ, કુટાકીયા, કાગળ અને ચીનાઈ વાસણને માટે એ દેશ પ્રખ્યાત છે. મુંબઈ ઇલાકાની કપડાંની મીલોમાં બનેલો ઘણાખરો માલ ત્યાં જાય છે. અફીણ પણ અહિંથી ત્યાં પુષ્કળ ચઢે છે. ત્યાંના લોકોની આમડી પીળચટ્ટી હોય છે. મુંબઈમાં તેવા લોકો જોવામાં આવે છે હિન્દુસ્થાનમાં જન્મ પામેલો ઐદ્ધ ધર્મ ત્યાં બહુ ફેલાયેલો છે.

નકશામાં જુઓ, ચીનની પૂર્વે નાના નાના ટાપુઓ છે. તે બધા મળી જાપાન દેશ કહેવાય છે, ત્યાંના લોકો પણ ચીનાઓને મળતા જ છે. પીળી આમડી, ગોળ આંખો અને ટુંકા કદથી તે તુર્પ ઓળખાય છે. ત્યાંના લોકો પણ પહેલાં આળસુ અને નરમ હતા, પણ ત્રીસ, પાંતીસ વરસમાં તેઓ એકદમ જ સુધરી ગયા છે, અને આજે તો યુરોપનાં સુધરેલાં અને આગળ વધેલાં રાજ્યોની સાથે હુન્નર કરીગરીમાં ટક્કર ઝીલે છે. ચીનની ઉત્તરે રશિયાનો મુલક છે, તે

જુઓ, કેટલો બધો મોટો છે ! ત્યાંના લોકોને બપોનાનાં લોકોએ થોડા વખત ઉપર સખત હાર ખવડાવી હતી.

અફઘાનીસ્તાનના અફઘાનો અને અરબસ્તાનના આરબો તમે જાણો હશે. મહમદ પેગમ્બરની કબર મક્કામાં હોવાથી મુસલમાન લોકો ત્યાં હજ પઢવા જાય છે. મક્કાએ અરબસ્તાનમાં મોટું શહેર છે. બીજા દેશોમાં એશિયાઈ તુર્કસ્તાન અને ઈરાન જાણુવા લાયક છે. બસરાઈ અત્તર નામનું જે અત્તર આવે છે, તે બસરા શહેર એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાં છે. ઇસુખ્રિસ્તની કબર આ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનના જેરુસાલેમમાં છે. તેથી ખ્રિસ્તિયો ત્યાં જતા કરવા જાય છે.

ઈરાન એ આપણા પારસી ભાઈઓનો મૂળ દેશ છે. ત્યાંથી તેઓ આ તરફ આવી વસ્યા છે.

એશિયાખંડ વિષે આટલી હકીકત જ તમારે માટે પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૨૫ મું

—:૦:—

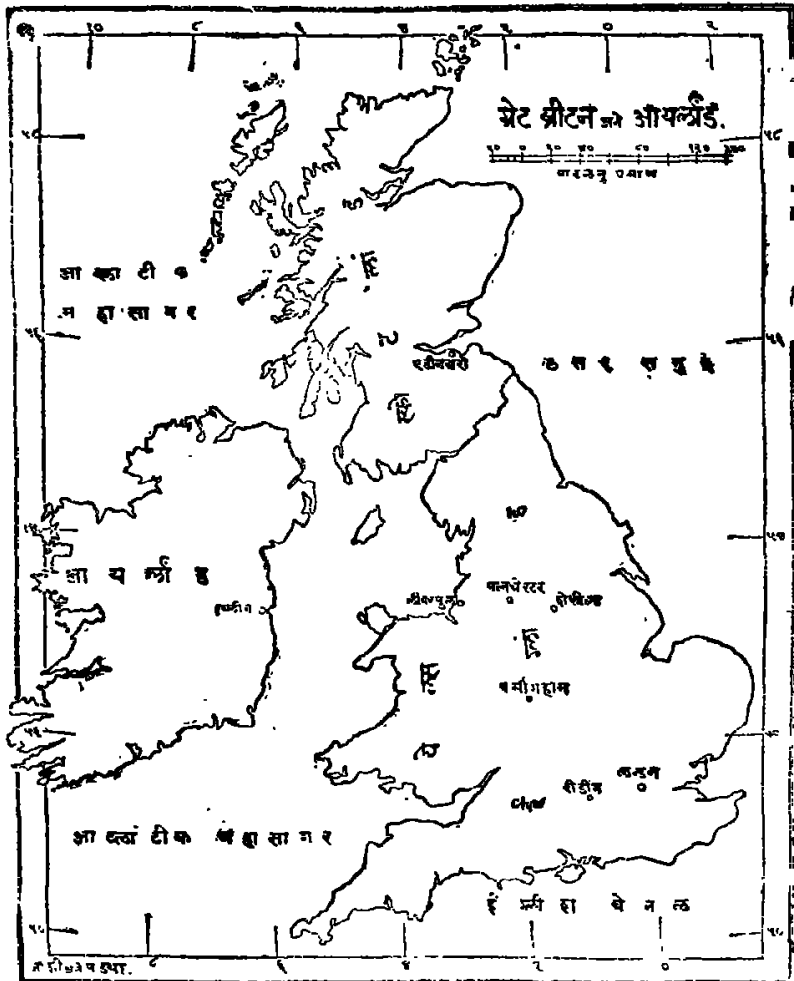
યુરોપખંડ

એશિયામાંના રૂશિયા દેશને લગતો જ યુરોપનો રૂશિયા દેશ છે. યુરોપ એક જુદો જ ખંડ ગણાય છે. જો કે તે પ્રમાણમાં તો બહુ નાનો છે, તોપણ હાલના વખતમાં તે બહુ આગળ વધી ગયો છે ત્યાંના લોકોમાંથી ફીરંગી, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ, વલંદા અને ડેન લોકો હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર કરવાને આવ્યા હતા. તે બધામાં અહીં હવે માત્ર ફીરંગીઓનો, ફ્રેન્ચનો અને મોટો ભાગ અંગ્રેજોનો છે. તે સિવાય બીજા કોઈના મુલક રહ્યો નથી.

ફીરંગીઓનો દેશ પોર્ટુગાલ જુઓ, કેવો નાનો છે ! અંગ્રેજોનો દેશ ઇંગ્લન્ડ પણ આવો જ છે, પણ અંગ્રેજ પ્રજા 'બહુ વિદ્વાન, બળવાન અને કળાવાન હોવાથી આજે દુનિયાના ઘણા ભાગ પર રાજ્ય કરે છે. ઇંગ્લન્ડ વિષે જરા વિસ્તારથી આગળના પ્રકરણમાં કહીશું. આમાં તો યુરોપના બીજા દેશો વિષે જરા માહિતી આપવાની છે.

પ્રાન્સ-ફ્રેન્ચ લોકોનો-દેશ છે તેમાં પારિસ નામનું શહેર એવું સુંદર છે કે આખી દુનિયામાં તેના જેવું એકે શહેર નથી. ફ્રેન્ચ

.

વારનીશ આવે છે તેમાં તે દેશનું નામ છે, આ દેશની પાસે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ નામનો નાનો દેશ છે ત્યાંના છનીવા શહેરમાં ઘડીયાળો બહુ સારાં થાય છે. તેની પાસે જર્મની દેશ છે. ત્યાંના લોકોમાંથી સંસ્કૃતના શોખીન વિદ્વાનો બહુ નીકળ્યા છે. કેળવણીમાં તે દેશ બહુ આગળ પડતો છે, અને કઠોરમાં પણ ઉતરે તેવો નથી. જર્મનીની ઘણી ચીજો તમે રોજ વાપરતા હોશો. કોલન-વૉટર કહેવાય છે, તેનું નામ કોલોન ગામ ઉપરથી પડ્યું છે, તે કોલોન જર્મનીમાં છે. 'જર્મન સિલ્વર' માં પણ તે દેશનું નામ છે.

બીજા દેશોમાં સ્વીડન નોર્વેમાંથી દીવાસળીઓ તથા હમણાં વપરાતા સ્ટોવ-ચુલાઓ બહુ આવે છે. તથા ઇટાલી દેશમાંથી પુષ્કળ ખટાટા હિન્દુસ્થાનમાં આવે છે.

પોર્ટુગલ પાસેનો સ્પેન દેશ છે. ત્યાં કેસરનાં વાવેતર થાય છે. અને અહિં પુષ્કળ આવે છે. કાશ્મીરમાં થતું થોડું ઘણું કેસર સ્પેનના કેસરની સાથે હરિકાષ્ઠમાં ટકી શકતું નથી.

વલંદાઓ આવ્યા હતા તે હોલેન્ડ દેશના રહીશ, તથા ડેન લોકો ડેનમાર્કના રહીશ છે. ઉપર જણાવેલા તમામ દેશથી બનેલા જે ખંડ તે યુરોપખંડ છે. તેનો નકશો આપ્યો છે તે જુઓ. (નં. ૧૭) થોડા ઘણા દેશનાં નામ લખ્યાં છે. બીજાનાં મોટા નકશામાંથી જોઈ તમે તમારી ચોપડીમાં લખી લેજો.

પ્રકરણ ૨૬ મું

—:૦:—

ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લૅન્ડ

યુરોપના નકશામાં જુઓ, ઉત્તર-પશ્ચિમ ખુણે નાના બે બેટો છે. એક જે મોટો છે તે ગ્રેટ બ્રિટન છે, અને બીજો નાનો છે તે આયર્લૅન્ડ છે. એ બન્નેનો મોટો નકશો (નં. ૧૮) છે તે જુઓ. આ બન્ને અંગ્રેજ સરકારના સુલક છે, પણ તેટલામાં બધા મળી ચાર દેશ છે. આયર્લૅન્ડ તે એક જુદોજ બેટ છે. તે હંમેશાં દીલોજ રહે છે. ત્યાં ખટાટા પુષ્કળ થાય છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ખટાટાજ છે. બીજો બેટ રહ્યો તેના ત્રણ ભાગ છે. ઉત્તર તરફનો ડુંગરી

પ્રદેશ તે સ્કોટલેન્ડ છે. દક્ષિણના ભાગમાં પાછા બે દેશ છે, ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ. આ ચારે દેશનો મુલક તે અંગ્રેજ સરકારનું વતન-જેને વિલાયત કહે છે તે, ત્યાંના રાજ્યવહિવટ પાર્લામેન્ટ અને રાજા બન્ને મળી ચલાવે છે. લોકોની ઇચ્છાઓ જાણાવનારી પાર્લામેન્ટ નામની સભા છે. આ સભામાંના મેમ્બરોમાંથી કેટલાકને લોકો પસંદ કરી ચુંટી કહે છે. તેની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કાજ ચાલે છે. તે વિષેની વિગત તો તમે ઇતિહાસ શીખશો ત્યારે જાણશો.

આ દેશના લોકો કેવા હિમ્મતવાળા, કેવા ટેકીલા, કેવા બહોશ અને કેવા ચાલાક છે, તે તો જેણે અંગ્રેજોને જ્યાં હશે તે એકદમ જાણી શકશે. હુન્નર-કારીગરીમાં અને કલા કૌશલ્યમાં તે અત્યારે ઉંચામાં ઉંચી પ્રજા ગણાય છે. મુઠીભર લોકો અને વેંતભર મુલક હોવા છતાં તે દુનિયાના છઠ્ઠા ભાગપર રાજ્ય ચલાવે છે. આવી સમર્થ પ્રજા સાથે આપણા સંબંધ જોડાયો છે, તે ખાતર પ્રભુનો આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ.

તે દેશનાં મોટાં શહેરોમાં લંડન આખી દુનિયામાં પહેલા નંબરનું શહેર છે. પચીસ લાખ માણસની તેમાં વસ્તી છે. રાજધાનીનું શહેર છે, ને તે ઇંગ્લાંડમાં છે. સ્કોટલેન્ડનું એડિનબરો પણ એક સુંદર શહેર છે. તે ઉપરાંત તમારે જાણવા જેવાં લીવરપુલ અને માનચેસ્ટર જ્યાં સુતરની મીલો છે તે, બર્મિંગહામ અને શેફિલ્ડ જ્યાં લોઢાનો સામાન બને છે. : ખીસ્કીટ રીડીંગના બહુ વખણાય છે. તમે જે અંગ્રેજી માલ વાપરતા હશે તે બધા ઉપર જે ગામમાં તે બનેલો હશે તેનું નામ હશે. કપડાંના તાકા ઉપર, ચપ્પુ, છરી, વગેરેનાં કૃણ ઉપર, તથા છત્રી ઘડીઆળ બધા ઉપર નામ હોય છે, તે વાંચવાથી તે ક્યાં બન્યો છે તે તમે જાણી શકશો.

અંગ્રેજોની આ સ્થિતિ લાવનાર મુખ્ય કેળવણી છે, વાંચતાં લખતાં નહિ આવડતું હોય એવું ભાગ્યેજ કોઈ માણસ ત્યાં માલમ પડશે. પુસ્તકો અસંખ્ય છપાય છે અને વર્તમાનપત્રો પણ ઘણાં છે. એક નાના જેવા ગામમાં પણ એકદમ બે રોજીદાં પત્ર હોય છે! આપણી તરફ તો મુંબાઈમાં રોજીદાં પત્રો છે. એકદમ બે બીજાં છે ખરાં, પણ તે મુકાબલે કેટલાં બધાં ઓછાં કહેવાય! આમ હોવાનું

કારણ એ કે આપણી તરફ ભણેલા બહુ થોડા એટલે વાંચવાવાળા પણ થોડા. ઇંગ્લાંડમાં તો દરેક જણ ભણેલો છે, ગામડે ગામડે નિશાળ છે. કેલેજ અને યુનિવર્સિટી પણ ઘણી છે. વિદ્યામાં બહુ આગળ વધેલો હોઈ ઉંચું સ્થાન ભોગવે એ દેખીતું જ છે.

અંગ્રેજોની બીજી ખુબી તેમનું દેશાભિમાન છે. પોતાના દેશને માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તેઓ હંમેશાં તત્પર રહે છે. માનસિક દૃઢતા અને શારીરિક શક્તિ સાથે દેશાભિમાન ભળવાથી, તે લોકો દુનિયાના બીજા લોકો કરતાં આગળ પડતા રહે એ સ્વભાવિક જ છે.

તેમનું ખાસ બળ નૌકાસૈન્યમાં છે. અંગ્રેજોના જેવો દરિયાઈ કક્ષો બીજી કોઈપણ પ્રભ પાસે નથી.

હુનર કરીગરીમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી ત્યાંની બહોળલાલીની તો વાતજ શી કરવી! ઇંગ્લેન્ડનાં નાનાં નાનાં ગામડાંનાં ઝુપડાં બુચો તો પણ તે આપણા બંગલાઓને શરમાવે તેવાં સ્વચ્છ સુઘડ અને સગવડવાળાં હોય છે. વીજળીની રોશની તો ઠંકઠેકાણે દાખલ થઈ ગઈ છે. વિશાલ સુંદર રસ્તાઓ, રસ્તાની બન્ને બાજુએ છોડ વેલાની લીલોતરી, તથા ઝાડ પાનના ભરાવ, બંગલે બંગલે બગીચા અને મકાને મકાને સર્વ જાતની સગવડ છે! આવાં આવાં સાધનો અને સૌન્દર્યથી ઇંગ્લેન્ડ ખરેખર જોવા લાયક દેશ બની રહ્યો છે.

ઇંગ્લેન્ડનાં હવાપાણી, ત્યાંના સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત, તથા ઋતુઓ વિષે જરા બાજુનું જોઈએ. ત્યાં ઋતુઓના ફેરફાર બહુ દેખાઈ આવે-લાગી આવે-તેવા થાય છે. શિયાળામાં હિમ પડે એવો કે નદીઓ પણ ઠરી જાય! ઝાડનાં પાન વગેરે બળી જાય! અને હવા પણ ઘણી જ ઠંડી રહે! શિયાળામાં સૂરજ મોઝો ઉગે છે. તે એટલો બધો મોઝો કે મધ્ય શિયાળામાં જ્યારે દુકામાં ટુંકો દિવસ હોય ત્યારે તો નવ-દશ વાગે સૂરજ ઉગે! અને તે ઋતુમાં આથમી પણ ઝટ જાય. સાંજના ચારેક વાગે ત્યાં આથમી જાય! આથી ઉલટું ઉનાળામાં બહુ વહેલો ઉગે. સવારના પહોરમાં ચાર વાગે સૂરજ ઉગે અને રાતના આઠ સાડા આઠ વાગે આથમે! શિયાળામાં લોકોને સવારે દીવાબત્તીથી કામ કરવું પડે! નિશાળોમાં પણ દીવાબત્તીથી જ કામ ચાલે! અને ઉનાળામાં સૂરજ રોય ત્યાં તો સુવાનું!

ત્યાં હવા નિયમિત રહેતી નથી. એક વાગે સૂરજ સ્વચ્છ દેખાતો હોય, આઝશ ચોખ્ખું હોય, અને દોઢ વાગે તો એકદમ વાદળાં ચઢી આવી એકદમ અપટું નાખી જાય! આપણે જેમ ચોમાસાની એકજ ઋતુ છે, તેમ ત્યાં નથી. ત્યાં તો માત્ર ઉતાળાના બેએક માસ વરસાદ થોડો રહે છે; બાકી તો આખું વરસ ધુમસ, ઝાકળ, કરા અને વરસાદ એવું :એવું પડ્યાજ કરે! પરંતુ વરસાદ આખા વરસમાં થઈને કંઈ બહુ પડતો નથી. બધો મળી દર વરસે ૨૦-૩૦ ઇંચ જેટલો લગભગ પડે છે. ત્યાંની ઋતુ અને હવા આટલી બધી અનિયમિત હોવા છતાં ત્યાંના લોકો કેટલા બધા નિયમિત છે!

હવા ઠંડી અને ઉત્તજક હોઈ લોકો શરીરે મજબુત અને મનના પણ મજ્જમ અને ચોક્કસ છે.

પ્રકરણ ૨૭ સુ

—:૦:—

હિન્દુસ્થાનનો દુનિયા સાથેનો સંબંધ

પૃથ્વીના નક્શામાં જુઓ, હિન્દુસ્થાન કેવો નાનો દેખાય છે! પણ તે ઘણા જુના વખતથી નામાંકિત થયેલો દેશ છે. એક વખત એવો હતો કે હિન્દની દોલત એ તો તવંગરમાં તવંગર સ્થિતિ જણાવવી હોય ત્યારે ઉપમા તરીકે વપરાતી! દુનિયાના બીજા લોકો જ્યારે ઉધાડા કરતા કે છાલ પાંદડાંથી પોતાનું શરીર ઢાંકતા અને જંગલી પશુઓ પેઠે રહેતા ત્યારે હિન્દુસ્થાન દેશ સુધારાની ટ્રોય ઉપર હતો! હાલ પણ તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં બેમૂલ રત્ન ગણાય છે!

હિન્દુસ્થાન દેશ ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સથી પાંચીસગણો મોટો છે અને યુરોપ ખંડમાંથી ત્રીશીયા બાદ કરીએ તો હિન્દુસ્થાન બાકીના લગભગ આખા ખંડના જેવડો થવા જાય!

આગળના વખતમાં પણ યુરોપખંડ સાથે તેનો સંબંધ હતો, એમ નકીલણે કહી શકાય છે. હાલના વખતમાં તો તે આખી દુનિયા સાથે એક કે બીજી રીતે જોડાયો છે. હિન્દુસ્થાનના સાહ-

સિક્ક વેપારીઓ આખી પૃથ્વી પર પથરાઈ ગયા છે. આફ્રિકામાં, અમેરિકાના કનડામાં, ઑસ્ટ્રેલિયામાં, અને ન્યુઝીલેન્ડમાં વગેરે દૂર દૂર પહોંચી ગયા છે. ફ્રાન્સમાં અને ઈંગ્લેન્ડમાં તો કેટલાક ઘર કરીને રહ્યા છે. આવી રીતે હિન્દીઓ અને હિન્દુસ્થાન આખી પૃથ્વી સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

હાલના વખતમાં હિન્દુસ્થાન અને તેના લોકો બહુ માન પામતા નથી. માન હમેશાં વિદ્યાને અને જ્ઞાનને મળે છે; શારીરિક બળ પણ જોઈએ, પરંતુ વિદ્યાબળ અને કળાકૌશલ્યની પણ બહુ જરૂર છે. હમણાના હિન્દીઓમાં વિદ્યાનું બળ નથી અને કળાકૌશલ્યનું નામ પણ નથી, એટલે તેઓ ક્યાંય પણ માન પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે તેવું રહ્યું નથી. જોકે હિન્દના કોઈ કોઈ પુત્રો આજ પણ આગળ પડતા છે અને નવી શોધોમાં પણ બંગાળના દાક્ટર બોઝ જેવા અને સાહિત્યમાં કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા નીકળી આવે છે. પણ તેવા અમુક અમુક નરવીર બાદ કરીએ તો હિન્દીઓ સામાન્ય રીતે બહુ પાછળ પડેલા જ દેખાશે. વેપારમાં આગળ વધે છે ખરા, અને રહેણીની રીતભાત સાધારણ રીતે કરકસરવાળી હોવાથી થોડે પૈસે નિભાવી શકે છે, એટલે કુતરતી પંક્તિનાં કમકાજ માટે હિન્દીઓની માગણી પણ થાય છે. ખેતીમાં હિન્દુસ્થાન હજી સારી ઉપજ બતાવી શકે છે. ચોખ્ખા ખાતર અને બીજાં સાધનોથી ખેતીમાં પણ ઘણો સુધારો થાય તેવું તો છે, તો પણ જો ઈશ્વરકૃપા હોય અને વરસાદ સારો થાય તો તો હિન્દુસ્થાનને ખોરાકીનો બહુ વાંધો પડે નહિ તેવી સ્થિતિ છે. બાકી ખેતીની સીધી ઉપજ સિવાય બીજાં એક પણ વિષયમાં હિન્દુસ્થાન કંઈ પણ કરી શક્તો નથી એમ કહીએ તો આવે તેવું છે. વિદ્યા, કળા અને હુસ્તર એટલાં બધાં એણાં છે કે મોચી અને દરજીથી માંડી દરેકે દરેક ધંધા માટે હિન્દુસ્થાનને પરદેશ પરજ આધાર રાખવો પડે છે, અને તેથી જુદા જુદા દેશોમાં બનતી સારી સારી ચીજો મંગાવવાને લીધે પણ હિન્દુસ્થાનનો સંબંધ આખી દુનિયા સાથે છે. દુનિયામાંના જુદા જુદા દેશ સાથે કેવો કેવો સંબંધ છે તેની વિગત તો તમે આગળ બાણેશો ત્યારે શીખશો. અત્યારને માટે તો ઉપર કહી તેટલીજ હકીકત પૂરતી છે.

પ્રકરણ ૨૮ અં

—:૦:—

નકશો કેમ વાંચવો

અક્ષાંશ અને રેખાંશ એ શું છે એ તો તમને શીખવવામાં આવ્યું છે. ભૂમધ્યરેખાથી ઉત્તર દક્ષિણ કલ્પેલી રેખાઓને અક્ષાંશ અને એક નિશ્ચિત બિંદુથી પૂર્વ પશ્ચિમ કલ્પેલી રેખાઓ તે રેખાંશ કહેવાય. તે લીટીઓ નકશામાં વાંક પડતી, ગોળાણુ પડતી, કેમ કાઢે છે, તે તમે સમજો છો? તે સમજવું બહુ સહેલું છે. પૃથ્વી ગોળ છે એ તો તમને કહ્યું છે. ગોળ દડાપર ફરતી લીટીઓ કાઢો અને તેને જરા દૂર રાખી જુઓ. દડાના ચિત્રમાં તે લીટીઓ પાડેલી હશે તો તદ્દન સીધી પાડીએ તો ચાલે? ના. દડાના પરીઘને મળવા જતાં તે લીટીઓ પેટાળામાં દૂર દૂર રહેશે અને પરીઘ પાસે નજીક નજીક આવશે; એટલે અવશ્યે તે વાંક પડતી-ગોળાજા કાઢવી પડશે.^૧

તે બધી લીટીઓ સરખે અંતરે કઢાય છે. ભૂમધ્યરેખા એ પૃથ્વીની બરાબર વચમાં છે, અને ત્યાંથી એક બાજુ ઉત્તર તરફ ૯૦ ભાગ અને દક્ષિણ તરફ ૯૦ ભાગ; તથા બીજી બાજુએ પણ એ પ્રમાણે ૯૦-૯૦ ભાગ કરે છે. એમ બધા મળી ૩૬૦ ભાગ થાય છે. તે દરેક ભાગને અંશ કહે છે એ તો તમે આગળ જાણ્યું છે. આખી પૃથ્વીનો ઘેરાવ આશરે ૨૫૧૩૩ માઈલ છે. એટલે હવે તમે સાદા ભાગાકારથી કહી શકશો કે એક અંશમાં આશરે ૬૯ માઈલનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે જાણવાથી એક બીજી વાત આપણે એ જાણી શકીએ છીએ કે આ અંશના જ્ઞાનથી આપણે ગામ-ગામનું અંતર પર છે અને શિકરપુર ૨૮ અક્ષાંશ પર છે. એક અક્ષાંસમાં આશરે ૬૯ માઈલ આવે છે, તો ત્રણ અક્ષાંશમાં લગભગ ૨૦૭ માઈલ થયા. એટલે કરાંચીથી શિકરપુર લગભગ ૨૦૭ માઈલ દૂર છે, એમ આપણે એકદમ કહી શકીશું. તેજ પ્રમાણે રેખાંશનું સમજવું.^૨

---

૧ શિક્ષકે આ વાત પ્રત્યક્ષ રીતે તેનો પ્રયોગ કરી છોકરાંઓને બરાબર સમજાવવું. ૨ શિક્ષકે અક્ષાંશ અને રેખાંશનાં કેટલાંક મનોમત્ત આપી આ હકીકત વારંવાર કસાવવી.

અક્ષાંશ રેખાંશથી ત્યારે આપણે અંતર જાણી શકીએ છીએ. તેમજ તે બંનેથી બીજી પણ કેટલીક હકીકત જાણી શકાય છે. આ તમે આગળ ઉપર શીખશો.

નકશો વાંચવામાં, સમજવામાં અને કાઢવામાં અક્ષાંશ રેખાંશનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. તે જ્ઞાન નકશા પરથી મેળવી પાડું કરવું જોઈએ. નકશો જતાં જ જે દેશનો તે નકશો હોય તે સંબંધે થોડી ઘણી વિગત આપણે સમજી ન શકીએ તો પછી નકશાઓ નકામાં જ ગણાય.

નકશા પરથી દેશ સંબંધે જ્ઞાન મેળવતાં, અને દેશની હકીકત પરથી તેનો નકશો ચીતરતાં જ્યારે આવડે ત્યારે જ ભૂગોળનું જ્ઞાન બરાબર મળ્યું છે એમ કહી શકાય, એ વાત બધા છોકરાએ ધ્યાનમાં રાખવી.

પ્રકરણ ૨૯ મું

—:૦:—

પૃથ્વીની ગતિ

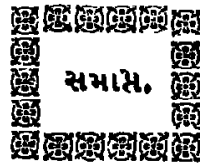
છોકરાંઓ, સૂરજ હમેશાં ઉગે છે અને આથમે છે; તેથી દિવસ અને રાત થાય છે એવો તમે જાણો છો ને? પણ તેવું શાથી થાય છે તે કહેશો? સૂરજ ઉગે છે ને આથમે છે એમ કહીએ છીએ તેથી સૂરજ ફરે છે, એમ તમે સમજતા હશો, પણ તેમ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે પૃથ્વી જ ફરે છે, સૂરજ તો સ્થિર ને સ્થિર જ છે, પણ જેમ ભરરડો તેની ધાર ઉપર ફરે છે, તેમજ પૃથ્વી પણ ધરી ઉપર ફરે છે, પૃથ્વીને કંઈ ખરી ધરી નથી, પણ અમુક એક બિન્દુ એક જ જગ્યાએ રહી ચક્કર ચક્કર ફરે છે, અને તેની સાથે આખી પૃથ્વી પણ ફરે છે. તે જે કલ્પિત બિન્દુ ધાર્યું, ત્યાંથી પૃથ્વીની આરપાર જતી એક લીટી કલ્પો, તે લીટી તે પૃથ્વીની ધરી કહેવાય છે, તે ધરીની આસપાસ પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરે છે. એક દીવો રાખી તેનાથી થોડે છેટે તમે કુદડી ફરશો તો શું થશે! થોડો વખત તમે દીવો દેખશો અને થોડો વખત દીવો નહિ દેખો. પૃથ્વીનું પણ તેમ જ થાય છે. ફરતાં ફરતાં પૃથ્વીનો થોડો ભાગ સૂરજ તરફ આવે છે, ત્યારે આપણે સૂરજને દેખીએ છીએ અને તેટલો વખત દિવસનો ગણાય છે, અને થોડો વખત આપણા વાંસો

સૂરજ તરફ થઈ જાય છે, એટલે આપણે તેને દેખતા નથી, ત્યારે રાત પડી કહીએ છીએ.

સૂરજ સ્થિર છે અને પૃથ્વી ફરે છે એ વાત તમને બહુ નવાઈ જેવી લાગશે, પણ તે ખરી છે, એટલું જ હમણાં સમજો; મોટા થશો ત્યારે તમે તેના પુરાવા સમજી શકશો. હમણાં પણ એટલું તો સમજી શકશો કે કોઈ વાર આપણે ફરતા હોઈએ, અને સામેની વસ્તુ સ્થિર હોય, તોપણ આપણને ઉંધું દેખાય છે. આગગાડી દોડતી હોય ત્યારે બહાર છેટે જુઓ તો ઝાડ અને છેટેની જમીન તમને ગોળા ફરતી દેખાશે. વળી આગગાડીમાં બેઠા હશો, અને ત્યાં પડખે બીજી ગાડી ઉભી હશે ત્યારે ઘણી વાર આપણી ગાડી ચાલતી હોય, તોપણ કેમ જાણે બીજી ગાડી ચાલતી હોય તેવું તમને નથી લાગ્યું? આપણી ગાડીમાંથી બહાર ડોઢીયું ફરી બીજી કોઈ સ્થિર વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારેજ આપણી ભૂલ સુધરે છે. વહાણમાં તો ઘણી વાર આવું થાય છે. ચાલતાં વાહનમાં આપણે બેઠા હોઈએ, તોપણ સ્થિર વસ્તુ આપણને ફરતી જણાય છે, અને આપણે તો જાણે સ્થિર જ હોઈએ એવું ભાન થાય છે. પૃથ્વીની ગતિ વિષે પણ તેવું જ થાય છે. પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરે છે. તેનો એક ફેરો કેટલા વખતમાં પૂરો થતો હશે તે કહી શકશો? સૂરજને આપણે સવારમાં પહેલ વહેલો જોઈએ, ત્યાર પછી પાછો બીજી વાર તેજ સૂરજ ત્યાંજ પહેલ વહેલો કેટલા કલાકે જોઈએ છીએ? એવીસ કલાકે, ખરું? ત્યારે તેટલો વખત પૃથ્વીને એક ફેરો ફરતાં થાય છે, પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ધરી ઉપર એવીશ કલાકમાં એક વાર ફરે છે અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે.

દિવસ અને રાત થવાનું કારણ તમે સમજ્યા પણ શિયાળો, ઉનાળો કેમ થાય છે એ જાણો છો? શિયાળામાં ઠંડી વધારે અને ઉનાળામાં ગરમી વધારે હોય છે. ગરમી વધારે ક્યારે લાગે? ચુલાની પાસે કે સામે હો ત્યારે કે દૂર કે પડખાના ભાગમાં હો ત્યારે? અલબત્ત, પાસે કે સામે હો ત્યારે જ. પૃથ્વીનું પણ તેમજ છે. પૃથ્વીને ગરમી આપનાર કોણ છે તે જાણો છો? સૂરજ. એટલે પૃથ્વી સૂરજની નજીક કે સામે હોય ત્યારે ગરમી લાગે છે અને તેથી ઉનાળો થાય છે, અને જ્યારે સૂરજથી દૂર કે પડખાના ભાગમાં હોય છે, ત્યારે ગરમી ઓછી લાગે છે; એટલે શિયાળો થાય છે.

પણ આમ દૂર, નજીક કોણ આવતું હશે? સૂરજ તો સ્થિરજ છે અને ફરતો નથી એ તો કહ્યું છે. દૂર, નજીક પણ જનારી પૃથ્વી જ છે. પૃથ્વી જેમ પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે, તેમજ સૂરજની આસપાસ પણ ફરે છે. તમે જેમ કુદડી ફરતા ફરતા હીવાની આસપાસ ગોળા કુંડાળું ફરો તેમ. તમે તેમ કરતા હો ત્યારે બેવડું કામ કરો છો ખરું? એક કુદડી ફરો છો અને બીજું હીવાની આસપાસ પણ ફરો છો. પૃથ્વી પણ તેમજ કુદડી ફરે છે, અને સૂરજની આસપાસ પણ ફરે છે. કુદડી ફરતાં ચોવીસ કલાક થાય છે, પણ સૂરજની આસપાસ ફરતાં કેટલો વખત થતો હશે, કહી શકશો? જેમ એક સવારે સૂરજ દેખાય ત્યારથી બીજી સવારે દેખાય તેટલો વખત પૃથ્વીની કુદડીનો છે; તેમ શિયાળાની શરૂઆત થાય ત્યારથી પાછી બીજી વાર શિયાળાની શરૂઆત થાય ત્યાં સુધીનો વખત તે સૂરજની આસપાસના એક ફેરાનો વખત છે. તે કેટલો વખત કહેવાય? એક વરસ, ખરું? યાદ રાખો ત્યારે; કે પૃથ્વીને બે ગતિ છે; એક તો ધરી પર ચક્કર ફરે તે અને બીજી સૂરજની આસપાસ ફરે છે તે. પહેલી ગતિથી દિવસ અને રાત થાય છે, અને દિવસ એટલે દિનમાં તે પોતાનો એક ફેરો પૂરો ફરે છે, માટે તેને દૈનિક ગતિ કહે છે. બીજી ગતિથી ઋતુઓ બદલાય છે. અને સૂરજની આસપાસ એક ફેરો ફરતાં એક વરસ થાય છે, તેથી તેને વાર્ષિક ગતિ કહે છે.

(ધનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારે મંજૂર કરેલી)

શિશુસહયોધમાળા

— :૦: —

(મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોમાંથી આર્યનીતિ અને
ધર્મની પસંદ કરેલી યોગ્ય વાર્તાઓ સંગ્રહ)

લંડનના મૉરલ એજ્યુકેશન લીગ'ના ધોરણને
અનુસરતી ઢબે લખાયેલી

સંપાદક

રા. વ્રજલાલ પુરુષોત્તમ મહેતા

હેડ માસ્ટર, તાલુકા સ્કુલ, તથા લંડનની મૉરલ
એજ્યુકેશન લીગના મેમ્બર

દરેક ભાગ અંગ્રેજી નીચલા અને ગુજરાતી ઉપલા વર્ગો માટે અનુ-
ક્રમે લાયક કરેલો છે. ખાનગી અને દેશી રાજ્યોની ઘણી શાળાઓમાં
નીતિની કેળવણી માટે ટેકસ્ટ બુક તરીકે ચાલે છે. મૉડર્નરીઝ્યુ, કલકત્તા,
સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦. પૃષ્ઠ ૩૦૪માં, ગુજરાતી બુક કમીટીના મેમ્બર,
મુંબઈ સ્કૉલકૉલ કોર્ટેના જડજ નામદાર કૃ. મો. ઝવેરી, એમ. એ.,
એલ.એલ. બી. લખે છે કે:—મનુષ્યજાતિના સદ્ગુણો ઉપર રામાયણ,
મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ચુંટી કાઢેલી વાર્તાઓનો આ એક સંગ્રહ
છે. પોતાનાં મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં આલેખેલી જન સ્વભાવની
ઉજ્જવલ બાબતો આપણાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા સારૂ તેમના હાથમાં
મુકવાની આ પુસ્તકની યોગ્યતા નિઃસંદેહ છે.

નહાના બાળકોને નૈતિક અને ધાર્મિક કેળવણીની ઘણી અગત્ય
છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સર્વ દેશમાં સર્વ કાલે એ વાતનો પ્રબલ
સ્વિકાર થયો છે માટે જ તેમને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલાં—અને ઘણી
શાળાઓમાં ચાલુ થયેલાં આ પુસ્તકો સંગ્રહો અને બાળકોના
હિતાર્થે પ્રવૃત્ત રહેવા આ પુસ્તકો જરૂર મંગાવો.

શિશુસહયોધમાળા ભાગ ૧ લો	...	...	રૂ.	૦-૬-૦
” ” ” ૨ જો	...	...	રૂ.	૦-૬-૦
” ” ” ૩ જો	....	...	રૂ.	૦-૬-૧
ત્રણે ભાગ સાથે બાંધેલા	...	...	રૂ.	૧-૪-૦

નામદાર ડીરેક્ટર સાહેબે અંગ્રેજી નંબર ૮૨૫૭ તા
૨૮-૧૦-૧૦ તથા ૮૫૩૮ તા. ૬-૧૧-૧૦ માં લખ્યું છે કે—

“જે શાળાના પ્રવર્તકો તમારી ચોપડી નૈતિક
અને ધાર્મિક શિક્ષણ માટે વાપરવા ઇચ્છતા હોય
તેઓ તેવી પરવાનગી માટે અરજ કરી શકશે.”

એન. એસ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
મુંબાઈ.

હોર્ડ એસ્ટરફીલ્ડનો

પોતાના પુત્રપ્રતિ ઉપદેશ

તથા

કોલેજીન રચિત સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય

ભાષાંતર કર્તા:—

સ્વ. રા. સા. હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ,

તથા

ગો. ત્રિ. દેસાઈ અને સ્વ. પ્રો. મ. દ્વિવેદી

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિસ્મત રૂ. ૧-૮-૦

પ્રસિદ્ધ કર્તા:

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

નાળકો માટે પુસ્તકો

ધસપકૃત કલિપત વાતો. ભાગ ૧-૨. ર સચિત્ર	રૂ. ૧-૮-૦
લોર્ડ ચેમ્બરલીનનો ખાતાનો પુનઃપ્રતિ ઉપદેશ	રૂ. ૧-૮-૦
ભોજ અને કલિદાસ (સચિત્ર)	જથ્થા ઈ. ૧
ખાલસદ્ધ્યોધવાર્તાશતક	રૂ. ૧-૦-૦
કાલિન્ટ ટોલસ્ટોઈની વાતો	રૂ. ૦-૮-૦
નવરંગી ખાળકો	રૂ. ૦-૮-૦
ટચુકડી સો વાતો. ૧, ૨.	રૂ. ૨-૮-૦
દીધાયુપી શી રીતે થવાય	રૂ. ૨-૦-૦
શિશુસદ્ધ્યોધમાળા. ભાગ ૧, ૨, ૩.	રૂ. ૧-૪-૦
નાટ્ય કથારસ જે ભાગ દરેકના	રૂ. ૧-૪-૦
મધુબિન્દુ (સચિત્ર)	રૂ. ૦-૮-૦
ખાલસાન્ય	રૂ. ૦-૩-૦
રત્નચંદી...	રૂ. ૦-૮-૦
શેરલોક હોમ્સનું નવું પરાક્રમ	રૂ. ૧-૦-૦
ખાળવાર્તા—નાની, યોધક, સરસ વાર્તાઓ	રૂ. ૦-૪-૦
સચિત્ર વાર્તાવિનોદ—રમુજ આપ તેવી, ચિત્રોવાળી, ટુંદી, રસિક વાર્તાઓ...	રૂ. ૦-૪-૦

નાટ્ય કથારસ

શેકસ્પીયર કથા સંગ્રહ

“નાટ્ય કથારસ સરસ જે, ઉત્તમ કવિ ઉદ્ધાર;
વાર્તા રૂપે વર્ણવ્યા; વાંચો વારંવાર.”

ભાગ ૧-૨

દરેકના રૂ. ૧-૪-૦

મધુબિન્દુ

ખાળકો માટે સુંદર કાવ્યોનો સંગ્રહ

સચિત્ર

રૂ. ૦-૮-૦

—:૦:—

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

બુકસેલર્સ

મુંબઈ, ર.

